

Urbanization of the Dnieper City (16th–18th centuries): Theoretical, Methodological and Applied Aspects of the Study

UDC 94: 930:316.334.56](477.63)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172683>**Svitlenko Serhii**Dr.Sc., Full, Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Dnipropetrovsk Regional Center for the Protection of Historical and Cultural Values, Shevchenko Scientific Society, Dnipro branch (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Studying the urban genesis of the city of Dnipro is of great importance for the affirmation of the Ukrainian scientific vision and the refutation of the imperial and communist-Soviet narratives on this complex problem. The purpose of the article is to study the theoretical, methodological and applied aspects of the urban genesis of the city of Dnipro in the Cossack period of the 16th–18th centuries.

Results. It was found that the emergence of urban life already at the turn of the first and second quarters of the 16th century, there are reasons to associate it with the late medieval Cossack town of Stara Samar. The Novobogorodysk fortress of the late 17th – early 18th centuries. was the next component of the left-bank urban genetic tradition of the Dnieper city. In the 18th century, Old Samar was restored as a hundred-year town. On the right bank of the Dnieper, the beginning of the city's urban genesis took place from the middle of the 17th century in the early modern Cossack town/fortress town of Novyi Kodak, the center of Kodak palanka. Components of the urban genesis of the city in pre-modern times were also left-bank and right-bank Cossack settlements: slobodas, hamlets, villages. The formation by the imperial authorities of the provincial Katerynoslav in the last quarter of the 18th century. marked the beginning of a new, modern period in the urban genesis of the Dnieper.

Conclusions. The article verifies the Old Samara – New Kodak conceptual model of the beginnings of urban genesis of the city of Dnipro as binial and polycentric. The complexity of urban formation is due to many influencing factors. The beginnings of urban formation took place at the intersection of the influences of the Hetmanate and the Zaporozhian Lowland Army, where a mostly Ukrainian ethnic population lived with a unique administrative and territorial structure, economy, society, spiritual, religious and cultural life, historical memory, etc.

Keywords: urban formation, urban genetic model, Old Samar–New Kodak concept, fortress towns/cities, Zaporozhye Cossack settlements

Урбогенез міста Дніпра (XVI–XVIII ст.): теоретико-методологічні та прикладні аспекти дослідження

Світленко Сергій*Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, Наукове товариство імені Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Студіювання урбогенезу міста Дніпра має важливе значення для утвердження української наукової візії та спростування імперського й комуністично-радянського наративів з цієї складної проблеми.

Мета статті в дослідженні теоретико-методологічних та прикладних аспектів урбогенезу міста Дніпра козацького періоду XVI–XVIII ст.

Результати. З'ясовано, що зародження міського життя вже на рубежі першої–другої чверті XVI ст. є підстави пов'язувати з пізньосередньовічним козацьким містечком Стара Самарь. Новобогородицька фортеця кінця XVII – початку XVIII ст. була наступною складовою лівобережної урбогенетичної традиції міста Дніпра. У XVIII ст. Стара Самарь відновилася як сотенне містечко. На дніпровському правобережжі початок урбогенезу міста відбувався з середини XVII ст. в ранньомодерному козацькому містечку/місті-фортеці Новий Кодак – центрі Кодацької паланки. Складовими урбогенезу міста в домодерні часи були й лівобережні та правобережні козацькі поселення: слободи, селища, села. Утворення імперською владою губерньського Катеринослава I (Кільченського) та Катеринослава II (Дніпровського) в останній чверті XVIII ст. поклало початок новому, модерному періоду в урбогенезі Дніпра.

Висновки. У статті верифіковано Старосамарсько-Новокодацьку концептуальну модель початків урбогенезу міста Дніпра як білінійну та поліцентричну. Складність містоутворення обумовлена багатьма чинниками впливу. Особливо давалася взнаки геополітична та військова нестабільність фронтального простору Степової України. Початки містоутворення відбувалися на перетині впливів Гетьманщини та Війська Запорозького Низового, де проживала здебільшого українська етнічна людність зі своєрідним адміністративно-територіальним устроєм, господарством, соціумом, духовно-релігійним та культурним життям, історичною пам'яттю тощо.

Ключові слова: містоутворення, урбогенетична модель, Старосамарсько-Новокодацька концепція, містечка/міста-фортеці, запорозькі козацькі поселення

Вступ.

Наукова проблема урбогенезу міста Дніпра привертає увагу наукової громадськості і заслуговує на ретельне вивчення (Конференція, 2025; Голуб, 2025). І справа не тільки в дискусійності конкретно-історичної складової, а в її теоретико-методологічному значенні. Позаяк, керуючись певними теоретико-методологічними засадами, вчений-історик визначає історичний час та історичний простір, в яких відбувався урбогенез міста. Розробка теоретико-методологічної проблематики є важливою не тільки в контексті суто наукової складової, а і в сенсі українського державотворення, соціально-політичних процесів, націєтворення та культуротворення, формування сучасної української історичної й національної пам'яті, свідомості, мислення та ідентичності суспільства.

Актуальність утвердження української візії походження міста Дніпра важлива з погляду спростування колонізаторських міфологем про наш край як «дикє поле» в доімперський період, про «культурно-цивілізаційну місію» «єдиної та неподільної» імперії і сприятиме науковій критиці російського імперського та радянсько-комуністичного наративів походження міста, що особливо важливо за нинішніх умов, коли Україна веде збройну антиколоніальну боротьбу за свою незалежність та суверенність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Урбогенез міста Дніпра є однією з найскладніших і найдискусійніших проблем локальної історії. Вже в другій половині 1990-х–на початку 2000-х рр. спостерігалися перші спроби нових підходів до початку урбогенезу міста, які контрастували з консервацією старих. Так, у науково-популярній книзі Ю. А. Мицика «Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.» (1997) йшлося, що «місто бере свій початок від фортеці Кодак (Старий Кодак), побудованої у 1635 р.». Водночас вчений-історик зазначив, що в 1645 р. виник Новий Кодак, який у першій половині XVIII ст. став центром Кодацької паланки, «переймаючи таким чином естафету від Старого Кодака» (Мицик, 1997, с. 130, 153).

У 2001 р. з'явилося науково-популярне видання «Дніпропетровськ: віхи історії» (керівникаваторського колективу А. Г. Болебруха). У главі II «Степовий кордон України XV–XVIII ст.» І. С. Стороженко згадав про польську фортецю Кодак, побудовану 1635 р.; центр Кодацької паланки Новий Кодак, який вперше згадувався в історичних джерелах під 1650 р.; Новобогородицьку фортецю, побудовану поблизу старовинного козацького містечка Самар в 1688 р. (Дніпропетровськ, 2001, с. 27–31, 33, 36). Однак витоки міста на Дніпрі ототожнювалися в книзі з губерньським Катеринославом, перша згадка про

який відносилася до 1776 р. Про це йшлося в главі III «Губерньське місто (1776–1880 рр.)» авторства М. Е. Кавуна (Дніпропетровськ, 2001, с. 49–50). Збереження радянського підходу до літочислення міста на Дніпрі було піддано гострій критиці з боку В. А. Брехуненка, який вважав початком його історії закладення фортеці Кодак у 1635 р. (Брехуненко, 2002, с. 413, 414, 417).

У тому ж 2001 р. Г. К. Швидько зазначила, що в історіографії має місце кілька версій заснування обласного центру, як-от: від спорудження фортеці Кодак у 1635 р., від першої згадки про містечко Новий Кодак у 1650 р., від першої документальної згадки про слободу Половицю в 1750 р., від царського указу про будівництво міста на правому березі Дніпра в 1784 р., від закладення Катериною II першого каменя Спасо-Преображенського собору в 1787 р. Окремо стоїть 1776 р. – від рапорту губернатора В. О. Чертова про початок будівництва губерньського міста (Швидько, 2001, с. 109). Тут лише зазначимо, що цю проблематику розглядали у своїх працях такі вчені-історики, як професори І. Ф. Ковальова, Ю. А. Мицик, Г. К. Швидько, А. В. Бойко, В. А. Брехуненко, В. М. Заруба, І. О. Кочергін, С. І. Світленко, доценти М. Е. Кавун, О. А. Репан, В. Я. Яценко, історики-краєзнавці В. С. Мороз, В. С. Старостін, дослідники-краєзнавці В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко, вчений-архітектор та краєзнавець О. В. Харлан та ін. (Історія міста, 2006, с. 80–81; Світленко, 2010, с. 14–16; Мороз, 2010, с. 40).

Варто відмітити першу кандидатську дисертацію із зазначеної проблематики – «Походження та рання історія міста Катеринослава», захищену М. Е. Кавуном у 2003 р. (Кавун, 2003). Певною науковою віхою в осмисленні початків нашого міста стала колективна монографія «Історія міста Дніпропетровська», що вийшла у світ за науковою редакцією професора А. Г. Болебруха (2006). Аналізуючи «довгий переддень міста», І. Ф. Ковальова зробила істотний умовивід стосовно реального існування «містечка» Самарь, згадуваного у грамоті польського короля С. Баторія від 1576 р., поряд із сучасним с-щем Шевченкове в межах нинішнього міста (Історія міста, 2006, с. 34). О. М. Посулько акцентувала увагу на Новобогородицькій фортеці, збудованій на місці містечка Самар кінця XVI – середини XVII ст. і дійшла висновку, що зв'язок цих топонімів «вказує на стійку містотворчу традицію в Дніпровському Надпорожжі». Учена-історикня згадала про Самару (до 1712 р.) та Стару Самару чи Богородичне (з 1731 р.), а також низку населених пунктів у XVIII ст., як-от: Старий і Новий Кодак, Таромське, Одиноківку і особливо Половицю (Історія міста, 2006, с. 66, 70–74). Розлогіий матеріал з історії заснування та становлення Катеринослава, як губерньського центру, узагальнено М. Е. Кавуном. Учений-історик висвітлив генезис Катеринослава в ракурсі традиційних та нових підходів, зокрема у розгляді фронтального простору, подав ретроспективний погляд на урбанізацію Північного

Причорномор'я у контексті методологічного плюралізму світової урбаністики, розкрив сутність проєкту «Катеринослав» та його першу реалізацію – Катеринослав Кільченський, зробив огляд історичних умов та програму утворення Катеринослава на Дніпрі як ідею міста та архітектурний задум, представив розбудову міста на Дніпрі наприкінці 1780-х – у 1790-х рр. та становлення Катеринослава як губернського центру та його архітектурно-композиційного обрису, обриси міського життя, підбив підсумки першого століття містотворчості (Історія міста, 2006, с. 77–128). Разом із тим М. Е. Кавун визнав офіційну дату заснування Катеринослава – Дніпропетровська в 1776 р. як таку, що «більше відповідає історичній правді». Історик зробив висновок, що сучасний Дніпропетровськ є «наслідком російської урбанізації та модернізації кінця XVIII – початку XX ст. та радянської модернізації середини – другої половини XX ст.» (Історія міста, 2006, с. 89).

На початку XXI ст. в літературі простежується тенденція до удревнення початків нашого міста. Так, В. Ф. Камеко та В. В. Бінкевич пов'язали його виникнення зі старовинним запорозьким містечком Самарь. У книзі «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Краеведческий очерк» дослідники датували появу міста від грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 63 – 64). У книзі «Городок запорожских козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя» вони на основі грамоти польського короля С. Баторія і знахідок археологів ДНУ припустили, що «на початку XVI ст. фортеця Самарь вже існувала в межах сучасного Самарського району м. Дніпропетровська» і у зв'язку з цим запропонували «розглянути питання про встановлення дати виникнення Дніпропетровська (нині – м. Дніпро) у 1576 році» (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 104).

Прикметно, що В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко визначили такий урбогенетичний ланцюг назв одного і того ж містечка Самарь у межах сучасного обласного центру: містечко Самарь, Новобогородицька фортеця, Старосамарський ретраншемент, містечко Стара Самара, Богородичне та Новомосковськ, селище Шевченко Самарського району міста Дніпропетровська (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 104). Якщо не брати до уваги включення в цей ряд міста Новомосковська, то в іншому така візія віддзеркалює лівобережну урбогенетичну лінію міста Дніпра.

Вивчаючи складну проблему урбогенезу міста Дніпра, варто враховувати й комплекс праць дніпровських археологів та істориків, які в останні десятиліття ввели до наукового обігу нові пласти археологічного матеріалу. У цьому контексті примітне наукове значення має тематичний збірник «Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця», виданий під редакцією І.

Ф. Ковальової. У виданні репрезентовано підсумки археологічних досліджень козацьких пам'яток козацького міста Стара Самарь та Новобогородицької фортеці, які в 2001–2008 рр. проводилися співробітниками НДЛ археології Придніпров'я ДНУ. У статтях І. Ф. Ковальової, В. О. Векленка, З. П. Маріної, В. М. Шалобудова, М. В. Несправи фокусувалася увага на низці новітніх відкриттів у галузях військової, соціально-економічної, етнокультурної історії нашого краю. Ці виклади мають вагу для усвідомлення питання історичної хронології, зокрема відкривають можливість по-новому потрактувати початки урбогенезу Дніпра (Перлини, 2008). З погляду опанування джерельної бази дослідження істотну наукову новизну має «Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» (далі – «Каталог»), що вийшов у двох випусках (Каталог, 2007, 2013). Нова змістовна інформація цього видання має виняткове значення для осягнення складного питання початків урбогенезу міста Дніпра.

Помітним кроком уперед у розробці проблеми урбогенезу міста Дніпра стала монографія О. А. Репана, В. С. Старостіна та О. В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII – XVIII століть в історії Дніпропетровська» (2008). В центрі уваги авторів опинилися польська фортеця і місто Кодак, Стара Самарь і Новобогородицьк, Новий Кодак, Катеринослав-1 та Катеринослав-2 та ін. Проблемно-тематичний виклад поселень стосувався архітектури та будівництва, шляхів і господарства, людності, церкви, адміністрації і суду, війни і політики, трансформативного процесу. В монографії показані функції та структуру зазначених населених пунктів, які поділені авторами на міста (Новий Кодак, Новобогородицьк); фортеці (Старий Кодак, Кам'янський ретраншемент, Усть-Самарська фортеця; слободи (Кам'янка, Таромське, Чаплі, Одиноківка, Сухачівка, Половиця, Діївка); їх взаємодію та долі. Важливо, що першим етапом сучасного міста автори умовно назвали козацький. Тоді відбувалося формування системи поселень у районі теперішнього міста і утверджувалося домінування урбаністичного центру – Нового Кодака, правонаступником якого став Катеринослав Дніпровський (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 14–243, 244–249).

В. М. Заруба в науково-популярному виданні «Фортеця над Кодацьким порогом», присвяченому історії Кодацької фортеці, теж указав на Стару Самарь, Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю, Новий Кодак, Усть-Самарський ретраншемент, слободу Половицю тощо як такі поселення, що виникли «значно раніше» за губернський Катеринослав (Заруба, 2013, с.3).

У контексті теоретико-методологічних аспектів вивчення зазначеної проблематики особливий науковий інтерес становлять праці Я. В. Верменич. У

статті «Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики» авторка розглянула теоретичні основи та методологічні підходи, важливі для усвідомлення процесу урбогенезу міст (Верменич, 2004). Для розглядуваної теми цікавою є стаття Я. В. Верменич «Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір», в якій акцентовано на деяких значущих проблемах, зокрема на розумінні кордону за умов пограниччя в контексті міжкультурної взаємодії і зіткнення різних ідентичностей, геополітичних, культурних, релігійних та інших впливів; своєрідності формування локальної «порубіжної», «транзитної», «проміжної» ідентичності; специфіки міжетнічних та етнопсихологічних відносин в ареалах порубіжжя; легітимізації територіальної цілісності або розхитаності на порубіжжі. Для усвідомлення особливостей урбогенезу міста Дніпра є важливим визначення пограниччя як регіону зі своєрідною політичною субкультурою, внутрішньо неоднорідною і такою, що перебувала під впливом різнобічних впливів. Заслугує на увагу ідея застосування методу герменевтики для розуміння особливостей ходу подій на порубіжжі за умов поліфакторності, поліетнічності тощо (Верменич, 2012, с. 68, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 86).

Наукову цінність становить монографія Я. В. Верменич «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення», в якій представлено проблеми концептуалізації міської історії як наукового напрямку, висвітлено широкий комплекс теоретико-методологічних проблем сучасного містознавства, викладено авторську методику удосконалення практики міського літочислення (Верменич, 2011). Поміж іншого, Я. В. Верменич торкнулася й питання про урбогенез нашого міста. Вчена-історикня зазначила, що «є всі підстави починати відлік історії Дніпропетровська з середини XVII ст., точніше з 1645 року. Це створить в історії міста потужну козацьку традицію, і на цей раз вона не матиме вигляд легендарної» (Верменич, 2011, с. 279).

Заслугує на увагу й монографія І. П. Чорновола «Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір» (2015). Особливий інтерес має виклад автора стосовно дискурсу колонізації, теорії фронтиру та історіографії України (Чорновол, 2015, с. 163–187). До речі, автор зазначив, що поняття «фронт» найточніше перекладати як порубіжжя. Рубіж розглядається як «зона» в значенні певної території, а не «пограниччя» та «великий кордон», що означає лінійну межу (Чорновол, 2015, с. 273). Цікаві розмисли І. П. Чорновола наводять на думку, що в дослідженні урбогенезу міста Дніпра періоду домодерних часів доцільно ширше застосовувати герменевтичний та фронтірний підходи. Для подальшого студіювання фронтірної проблематики корисна монографія Б. В. Черкаса та Д. П. Ваську «Східне Пограниччя Європи:

Український фронтір у добу пізнього середньовіччя», яка в розділі 4 висвітлює розвиток міст у ракурсі європейських впливів та місцевих традицій (Черкас & Ваську, 2021, с. 89–120).

У контексті використання синергетичного підходу і методу варто залучати знання з низки наук, зокрема суспільної географії та урбаністики. В цьому контексті представляє дослідницький інтерес колективна монографія «Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін» (2017), що вийшла у світ за редакцією К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. В книзі, зокрема, йшлося про визначальні чинники, особливості прояву та основні етапи урбогенезу в Україні (Урбаністична Україна, 2017, с. 48–64).

Для вивчення питань міської антропології змістовною є стаття дослідників із Великої Британії Дж. Б. Прато, І. Пардо «Урбаністична антропологія», опублікована у виданні «Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій». У розвідці автори приділили увагу питанням методології й методів у контексті розвитку класичних антропологічних досліджень у західних містах, зокрема показали актуальність вивчення взаємозв'язку між мікропроцесами (на рівні громади) та макропроцесами (на регіональному та національному рівні), вказали на нові розробки у сфері антропологічних урбаністичних досліджень: міста в глобальному контексті (Прато & Пардо, 2016, с. 27–31).

Відкриття дніпровських археологів дали інтелектуальний імпульс для пошуків нової концепції урбогенезу міста Дніпра. Це питання порушувалося на VI та X Дніпропетровських обласних історико-краєзнавчих конференціях «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (2010 та 2017), на Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII–XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (2012). Апробовані матеріали були синтезовані в наукових статтях С. І. Світленка, в яких запропонована білінійна та поліцентрична концепція урбогенезу Дніпра, що охоплювала пізньосередньовічну стадію, витoki якої є археологічні підстави датувати не пізніше 1524 р. (козацьке містечко Самарь); ранньомодерну, що датується серединою XVII ст. – 80-ми рр. XVIII ст., пов'язану з правобережним Новим Кодакм та лівобережними Богородицькою-Новобогородицькою фортецею, містом Самара, та модерну стадію з 80-х рр. XVIII ст., уособленням якої став Катеринослав І Кіличенський, Катеринослав II Дніпровський, згодом Новоросійськ–Катеринослав–Дніпропетровськ–Дніпро, а також низка козацьких слобід та поселень (Світленко, 2010, с. 22–23; 2012, с. 161; 2017, с. 50).

Серед новітніх наукових видань привертає увагу колективна монографія «Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.», підготовлена за

редакцією О. А. Репана (Київ, 2020). Для теми даної статті важливим є нарис О. А. Репана «Козацька доба в історії міста Дніпра». Ведучи мову про білінійну й поліцентричну концепцію урбогенезису Дніпра, автор зауважив, що «такий підхід можна назвати інклюзивним, він розглядає сучасне місто як складну систему, що виникла внаслідок природного розвитку території і враховує історію всіх поселень, що безперервно існували на теренах міста» (Репан, 2020, с. 194). Підсумовуючи виклад козацької доби в історії нашого міста, О. А. Репан зробив висновок щодо датування першопочатку мегаполісу: «Найдоречніша дата, від якої варто вести відлік існування міста, – 1524 рік» (Репан, 2020, с. 226).

Не менш цікавим є нарис С. В. Чирука «Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст». Принципово не заперечуючи білінійну й поліцентричну концепцію урбогенезису, автор доповнив її гіпотезою домодерної агломерації на теренах Дніпра, наголосив на географічному, економічному й адміністративному чинниках її формування, накреслив механізм цього процесу. С. В. Чирук звернув увагу на умовному характері дат «народження» міст, на критеріях визначення «появи» міст в Україні, на практиці зміни міського літочислення та інших питаннях, що порушувалися в сучасному історіописанні (Чирук, 2020).

У новітньому популярному виданні А. В. та Т. В. Портнових «Дніпро. Біографія великого міста» (Київ, 2024), автори торкнулися й питання про ранню історію Дніпра і в контексті передурбанізації пониззя Дніпра згадали Кодак, Самарь, Богородицьку фортецю. В цьому ракурсі симптоматична така теза: «У Катеринослава було чимало попередників. Перш за все, козацькі поселення Половиця, Старий і Новий Кодаки, які були інтегровані в нове губернське місто й відіграли свою роль у формуванні його вигляду» (Портнов, Андрій, Портнова, Тетяна, 2024, с. 19–22, 37).

Як бачимо, впродовж понад трьох десятиліть відбувалося поступове становлення україноцентричного бачення початків урбогенезу міста Дніпра, хоча прояви застарілого розуміння цього процесу ще спостерігалися. Наразі настав час остаточно утвердити сучасне уявлення цієї проблеми. Враховуючи її недостатню розробленість і дискусійність, варто здійснювати студіювання, поєднуючи теоретико-методологічні та прикладні аспекти.

Мета статті полягає в дослідженні теоретико-методологічних та прикладних аспектів урбогенезу міста Дніпра козацького періоду XVI–XVIII ст.

Наукова новизна цієї розвідки полягає у розкритті й верифікації Старосамарсько-Новокодацької концепції початків урбогенезу міста Дніпра.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Основними підходами в представленій статті є мікро- та макроісторичний, синергетичний, герменевтичний,

фронтирний в їх поєднанні. Принципами дослідження є науковість, комплексність, системність. У розвідці застосовано низку методів, як-от: історичного моделювання, історичної ретроспекції, термінологічного аналізу, історичної герменевтики, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний та синергетичний.

Мікроісторичний підхід дозволяє обмежити об'єкт дослідження локальною історією одного міста з метою виявлення загальних закономірностей його зародження й поступу в процесі розгляду множинних контекстів, культурно-антропологічних сенсів. Макроісторичний підхід сприяє фокусуванню уваги на явищах і процесах глобальної історії, які впливали на процес урбогенезу міста, відкриває шлях до цивілізаційного моделювання. Поєднання цих підходів дає можливість висвітлити мікроісторичний процес, у даному випадку урбогенезу одного міста, на тлі глобальних макроісторичних процесів, зокрема геополітичного, державно-політичного, етнокультурного, етнонаціонального тощо. Вивчаючи урбогенез міста Дніпра, особливо на його початкових етапах, доцільно використовувати герменевтичний підхід, який передбачає аналіз контексту текстів, явищ, епохи для усвідомлення людського буття в його різних проявах. Для досягнення формування початків Дніпра на теренах порубіжжя, за умов суперечливих геополітичних, міждержавних, етнокультурних впливів, уявляється продуктивним застосування фронтирного підходу. Разом із тим важливим є синергетичний підхід, бо відкриває шлях пізнання урбогенезу міста на основі залучення даних різних наук, а саме: історії, археології, суспільної географії, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, герменевтики, урбаністичної антропології тощо.

Принцип науковості забезпечує проблемно-тематичне висвітлення теми на основі новітніх досягнень науки, репрезентативних і вірогідних першоджерел, у контексті причинно-наслідкових зв'язків. Принцип комплексності сприяє широкому розгляду проблеми, в контексті всіх її сторін, чинників, взаємозв'язків, різноманітних підходів та методів. Принцип системності фокусує увагу на глибокому, всебічному вивченні об'єкта як цілості зі своєю структурою та функціями.

Враховуючи обмеженість і неповноту письмових першоджерел, багатовимірність і неоднолінійність процесу урбогенезу міста Дніпра, зазначену проблему доцільно розв'язувати методом історичного моделювання, сутність якого полягає у створенні моделі процесу зародження і поступу міста для досягнення його сутності та особливостей, встановлення певних структур та закономірностей. Мета методу історичного моделювання полягає в концептуальному усвідомленні етапів поступу, розгляді взаємозв'язку між окремими складовими

урбогенезу як складного процесу заснування/утворення й подальшого поступу міст і міських поселень. Широке панорамне бачення процесу урбогенезу Дніпра на основі сучасного методу історичного моделювання дає можливість враховувати в історії Дніпра домодерні періоди Високого Середньовіччя та Раннього Модерну, глибше показати місце і значення козацьких часів у минувшині міста. Це сприятиме розгляду минулого Дніпра та рідного краю в цілому в системі українського історичного часу і простору. Прикметно, що М. Е. Кавун вже акцентував увагу на «принципах моделювання генези «складних» урбаністичних організмів», зокрема таких, як виокремлення культурно-політичних чинників формування міст, реконструкція дій кожного конкретного чинника, аналіз процесу формування міста як сполучення різних чинників, визначення домінуючого чинника за допомогою вивчення змін у міській структурі, обумовлених впливами у демографічній, соціальній, промислово-економічній, архітектурно-композиційній, естетичній та ін. (Кавун, 2005, с. 76). На наш погляд, історичне моделювання урбогенезу Дніпра – метод осягнення походження та поступу міста на основі реконструкції структури, функцій, містоутворюючих чинників цього процесу.

Зазначений метод поєднується з методом історичної ретроспекції, який сприяє пізнанню минулих подій від поодиноких фактів до виявлення закономірностей крізь призму теперішнього часу. Це дозволяє розглядати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності урбогенезу минулих етапів, відштовхуючись від сучасного адміністративно-територіального простору нашого міста. Не менш важливим методом осягнення урбогенезу є термінологічний аналіз, який дозволяє пояснити цей процес через осягнення деяких ключових понять, а саме «заснування міста», «утворення міста» тощо. Складність урбогенезу потребує використання методу історичної герменевтики, що дає змогу прочитати прихований зміст текстів з урахуванням контексту подій епохи. Використання історико-генетичного методу необхідне для якомога повнішого розуміння історичного походження, витоків сучасного міста Дніпра, починаючи від козацького періоду XVI–XVIII ст. Історико-типологічний метод сприяє визначенню типів населених пунктів на певних етапах історичного поступу міста Дніпра. Застосування синергетичного методу уможливорює комплексне використання досягнень низки наук, а саме археології, історії, історичної хронології, нумізматики, сфрагістики, історіографії, джерелознавства, соціальної антропології, герменевтики, краєзнавства, суспільної географії, картографії, урбаністики тощо.

Виклад основного матеріалу.

Первинність урбогенезу на лівобережжі Дніпра. Розпочнімо теоретико-методологічне осягнення проблеми урбогенезу міста Дніпра з усвідомлення

деяких важливих понять, зокрема «заснування міста» та «утворення міста». Як зазначала Я. В. Верменич, про заснування міста можна вести мову в разі наявності правового акту, який засвідчував початок історії населеного пункту. Утворення ж міста – поняття історичне, яке може підтверджуватися й сукупністю непрямих археологічних, історичних, картографічних першоджерел, які засвідчують певну безперервну міську традицію від моменту виникнення населеного пункту як певного історичного центру (Верменич, 2011, с. 262, 266). У випадку з містом Дніпро маємо констатувати, що його початки доцільно визначати саме на підставі сукупності непрямих археологічних, картографічних та історичних аргументів, розуміючи умовність конкретної дати утворення міста. Це пояснюється особливими умовами вельми складного процесу виникнення населеного пункту на теренах Степової України, яка впродовж століть перебувала у фронтірній зоні, де відбувалося зіткнення і взаємодія декількох цивілізаційних впливів Війська Запорозького Низового, Гетьманської України, Речі Посполитої, Московії/Росії, Кримського ханства, Турецької імперії геополітичного, військового, етнокультурного, соціально-економічного, духовно-релігійного характеру. Все це впливало на особливості містобудування в цьому краї з відповідною людністю, територією, адміністрацією, соціумом, господарством, духовністю, історичною пам'яттю, культурною ідентичністю тощо.

Розглядаючи проблему урбогенезу міста Дніпра, слід виходити з методу історичної ретроспекції, що дає можливість і потребу осягнути його витoki в усій повноті історичного часу і простору, не обмежуючись Катеринославом та Дніпропетровськом. Сучасний мегаполіс розкинулося на лівому і правому берегах однойменної річки, а тому логічно брати до уваги дві урбогенетичні лінії (лівобережну та правобережну), які набули поступу в історії містобудування. В силу географічної близькості вони мали демографічну, адміністративно-територіальну, соціально-економічну, духовну та етнокультурну дотичність і поступово інтегрувалися в складну агломераційну систему. На підставі наукових відкриттів дніпровських археологів під керівництвом проф. І. Ф. Ковальової початку XXI ст. доцільно вести мову про первинність виникнення лівобережної урбогенетичної лінії, першим уособленням якої стало старовинне козацьке містечко Стара Самарь.

Стара Самарь в історико-краєзнавчій традиції.

У книзі «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (1880) православний священник та історик-краєзнавець Феодосій Макаревський (1822–1885) згадував «містечко Стара Самара», що розташовалося в 6-ти верстах від впадіння р. Самари в р. Дніпро, як «одне найдревніших запорозьких поселень», як «славновісне і славетне старовинне запорозьке місто

Самара». Це наводить на думку на наявність тривалої пам'яттєвої традиції про цей населений пункт. Автор усвідомлював міську тяглість на цій локації, коли писав про влаштування в тому місці «головної російської фортеці, як стражницької проти татар», де розмістився Богородицький ретраншемент з порохомовими і селітряними заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових будинків та лавок. Ф. Макаревський навів низку документів, що підтвердили функціонування цього містечка і в період Підпільненської (Нової) Січі. Хоча він відмічав лише чотири десятки дворів у парафії Старосамарської Свято-Покровської церкви, водночас указував на наявність у тому ж містечку Старосамарського ретраншементу з немалим гарнізоном (Макаревський, с. 408–414). Це дає підстави вести мову про тяглість містечка Стара Самар упродовж XVI–XVIII ст.

Стара Самар утворилася на зазначених теренах (нині – сучасне селище Шевченкове м. Дніпро) не випадково. Адже в цій місцевості з давніх давен селилися скіфи, сармати, черняхівці, анти, уличі, людність салтівської археологічної культури. У книзі «... Град ім'ям Пересічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя» (2008) В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко дійшли висновку, що на Ігреньському півострові, зокрема на мисі Підкова та прилеглий території, існувала столиця племенного союзу слов'ян-уличів – місто Пересічень. Міське поселення Пересічень зафіксоване в давньоруських літописах X ст. (Бінкевич, Камеко, 2008, с. 48, 332). Проте, якщо брати до уваги такі урбогенетичні критерії, як безперервність історичного поступу, етнокультурна та соціально-економічна спадкоємність, спільна історична пам'ять, Ігреньське поселення, або протомісто важко поставити в один ряд з пізнішими топонімами, що утворюють єдину вісь у походженні міста Дніпра.

Місцезнаходження лівобережного урбогенетичного ряду, зокрема містечка/городка Самарі кінця XVI–початку XVII ст., Новобогородицької (Богородицької) фортеці 1688–1711 рр., Старої Самарі (Богородицької) 30-х рр. XVIII ст., В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко визначили в книзі «Городок старинный Запорожский Самарь с перевозом» (2000). Роблячи спробу встановити початкове розташування Старої Самарі, автори припустили, що визначальною, місцеутворюючою локацією був перевіз, розташований в найзручнішому для паромної переправи місці. Біля цього комунікативного центру й розмістилася укріплена Стара Самарь.

Вказуючи на прямий зв'язок між Старою Самар'ю XVI–XVII ст. та Новобогородицькою фортецею кінця XVII ст., В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко припустили, що укріплення «старовинного запорозького містечка» знаходилися на місці південно-східного

кутового редуту. На думку дослідників, під час будівництва Новобогородицької фортеці інженер-полковник фон Зален використав існуючі земляні укріплення Старої Самарі в бік їх розширення, що привело до несиметричності плану фортеці. Автори допускали й такий варіант, що запорозькі мали на місці південно-східного редуту окреме земляне укріплення для контролю переправи, а саме містечко розташовувалося внизу, наприкінці півострова. Таке могло бути, бо водночас із Новобогородицькою фортецею продовжувало існувати укріплене двома баштами старовинне старосамарське містечко (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 134, 136).

Після відновлення російськими військами цього населеного пункту в 1731–1736 рр. під назвою Старосамарського ретраншементу, місто знову так мало назву Стара Самар. За генеральним планом будівництва губернського міста Катеринослава І Стара Самар увійшла до складу його міських кварталів, а фортеця Старосамарський ретраншемент став форштадтом, тобто охоронною фортецею на кордоні міста (Бінкевич & Камеко, 2000, с. 138). Цей висновок є вельми суттєвим для усвідомлення зв'язку Старосамарського періоду в історії нашого міста з наступним.

На підставі великого картографічного й документального матеріалу В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко довели, що всі ці топоніми розташовані на північно-східній околиці селища Шевченко сучасного обласного центру. Це стало поштовхом для проведення археологічних розкопок на правому березі р. Самар в 6,2 км від її гирла до мису, обмеженому р. Самарою та її протокою, колишньою р. Кримкою, які тривали в 2001–2013 р. силами експедиції Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом І. Ф. Ковальової (Каталог, 2007, с. 3–4).

Археологічне відкриття Старої Самарі. Аргументи на користь міської старосамарської тяглість в XVI – XVIII ст.

Археологічні пошуки виявилися вельми продуктивними. Визначним науковим відкриттям дніпровських археологів стало виявлення старовинного козацького містечка Стара Самарь у 2012 р., коли було досліджено 310 кв. м культурного шару містечка Стара Самарь, не перекритого пізнішими нашаруваннями (Каталог, 2013, с. 4).

На користь існування Старої Самарі вже за часів Високого Середньовіччя свідчить низка різноманітних археологічних артефактів. Дуже істотне значення мають сфрагістичні та нумізматичні знахідки. Особливу наукову цінність становлять товарні пломби, що засвідчували місце виготовлення та якість продукції, у більшості випадків тканин. Найранішньою є товарна плomba 1524 р. з титулатурою Сигізмунда I Старого (1467–1548) – короля польського і великого князя литовського, пана і дідича Русі з династії Ягеллонів. В. М. Шалобудов

наголосив, що знахідка цієї товарної пломби дозволяє твердити про існування на цьому місці «досить великого населеного пункту» (Шалобудов, 2008 а, с. 87). Крім того, дніпровські археологи знайшли й товарну пломбу 1525 р. з літерами SK, що відповідають монограмі «Сигізмунд Король», а також датовані 1528 р. і початком XVII – початком XVIII ст. Всього таких рідкісних знахідок в археологічній колекції налічується 17 екземплярів (16 товарних пломб та одна поштова пломба), з яких 15 – західноєвропейського походження. Наявність товарних пломб дає підстави з великою долею вірогідності припустити, що на цій локації вже на рубежі першої – другої чверті XVI ст. існував населений пункт, що мав торговельно-економічне життя. Наявність пізніших товарних пломб XVII ст. і поштової пломби початку XVIII ст. підтверджує достатньо тривалу тяглість міської традиції (Каталог, 2007, с. 14–17; Каталог, 2013, с. 36 – 38).

Товарні пломби 1524 та 1525 рр. мають винятково важливе значення для датування початків Старої Самарі, а відтак і міста Дніпра. Відносно шляхів, якими товари, позначені товарними пломбами, прибували на Присамар'я В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова та В. М. Шалобудов висунули кілька припущень і водночас зазначили, що товари могли пересуватися переважно від Гданська по Віслі до Кракова і далі через Волинь до Києва, а потім униз по Дніпру чи сухоходом (Векленко, Ковальова, Шалобудов, 2008, с. 19–20). Питання про тривалість шляху, який долали товари з товарними пломбами потребує вивчення. Можна припустити, що в той час такий маршрут міг бути подоланий за декілька місяців, тобто товари з пломбами могли прибути в Стару Самарь у 1524–1526 рр.

Важливим предметом сфрагістики є печатки, матриці (кліше) та їх відбитки, що є цінним і вірогідним джерелом для датування минувшини. В актуалізованому археологічному комплексі Старої Самарі – Богородицької (Новобогородицької) фортеці містилися адміністративні та особисті печатки. Адміністративні печатки є вельми суттєвим першоджерелом, з якого випливає наявність на цій локації не просто якогось незначного поселення, а містоутворення. Унікальною є матриця печатки середини XVI – початку XVII ст. (1 екз.), яка виготовлена із бронзи, складається з двох плоских дисків, які з'єднані петлями по краю. На одній платівці зображений вершник з шаблею, який сидить на хижакі з великою головою, що повернута назад. На другій платівці вирізьблений дзеркальний напис у три рядки – ПЕЧАТЬ/ДОРАЧЕ/ЛОВЕКА (Каталог, 2007, с. 18). Зазначена печатка, напевно, була особистою і належала представнику освіченої верстви Старої Самарі.

Не менш значущою є знахідка персня-печатки

XVII ст. (1 екз.) у вигляді бронзової каблучки з восьмикутовою вставкою-матрицею з прозорого рожевого скла, на якій зображено план чотирикутової фортеці з двома кутовими вежами й летячим орлом над ними (Каталог, 2007, с. 17). Зазначений артефакт є неспростовним підтвердженням не легендарного, а цілком реального функціонування населеного пункту, принаймні містечка-фортеці, яке мало свою адміністративну печатку.

Представляє дослідницький інтерес низка інших сфрагістичних першоджерел, зокрема особистих печаток. Так, 2 екз. перснів-печаток датовані кінцем XVII ст., 1 екз. – кінцем XVII–XVIII ст., 2 екз. – XVIII ст., 3 екз. печатки датовані кінцем XVII–XVIII ст., 3 екз. – XVIII ст., одна печатка – не датована, а 2 екз. матриці-печатки – середини XVI–початку XVII ст. та кінцем XVII–початком XVIII ст., а одна матриця-печатки – XVIII ст. Знайдені археологами 3 фрагменти персня-печатки датовані кінцем XVII–XVIII ст. (1) та XVIII ст. (2). Всього у 2007 р. було введено до наукового обігу дані про 20 адміністративних та особистих печаток, датованих проміжком часу від середини XVI ст. до кінця XVIII ст. (Каталог, 2007, с. 17–19). Знайдені печатки засвідчують наявність адміністративної діяльності та освіченої верстви в міському населеному пункті.

Цінним доповненням до вищезазначеного сфрагістичного комплексу є другий, актуалізований в «Каталозі» 2013 р. В ньому представлено 11 особистих печаток, зокрема 2 екз. печаток та 9 екз. перснів-печаток, які використовувалися для запечаткування кореспонденції та скріплення офіційних документів. Подібні артефакти засвідчували соціальний статус їх власників і здебільшого виготовлялися у вигляді перснів (Каталог, 2013, с. 35–36). Аналіз зображень на сфрагістичних артефактах наводить на думку, що в Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці, яка постала не на порожньому місці, а поруч зі Старою Самарою, проживав освічений стан: військовики і шляхтичі/дворяни.

Суттєве значення для засвідчення функціонування товарно-грошових відносин на розглядуваній локації мають нумізматичні знахідки. Нумізматична колекція зі Старої Самарі – Новобогородицької (Богородицької) фортеці нараховує 721 монету, серед яких московські/російські – 490 екз., татарські – 201 екз., західноєвропейські – 97 екз., які датуються в хронологічних межах 1509–1778 рр. (Каталог, 2013, с. 21). Варто звернути увагу на західноєвропейські монети литовського-польського періоду, які відповідали ранньому періоду Старої Самарі й були атрибутовані у випуску 1 «Каталогу». Це, зокрема, монети Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Пруссії (герцогство), Бранденбурга (маркграфство, Пруссія), Шведської Прибалтики і Швеції періоду 1506–1668 рр. (Каталог, 2007, с. 5–8). Серед знахідок старосамарського періоду до

будівництва Богородицької (Новобогородицької) фортеці маємо 62 монети Речі Посполитої, 2 – Пруссії, 15 – Шведської Прибалтики, тобто загалом 79 монет західноєвропейського походження. Московських нумізматичних знахідок знайдено 26, перші з яких датуються XVII ст. (Каталог, 2007, с. 9).

У випуску 2 «Каталогу» атрибутовано 57 монет (Каталог, 2013, с. 21–35). Серед них знайдено 2 античні монети: римські і боспорські денарії, пов'язані з розташованим поруч поселенням черняхівської культури Богородичне I, 1 візантійська (фоліс, XI ст.), 5 золотоординських пулів, що пояснюється з існуванням поселення біля перевозу через р. Самару, датованим XIV ст. Татарські монети репрезентовані акче (1), Кримське ханство, Хан Менглі Гірей (1468–1515) – друге правління (Каталог, 2013, с. 21, 34). Польсько-литовський період репрезентують 11 різновидів монет у кількості 35 екземплярів періоду 1587–1696 рр. (Каталог, 2013, с. 22, 25, 26). Крім того, у випуску 2 «Каталогу» представлено 8 екземплярів монет карбування Швеції, шведської Прибалтики, Лівонії, Пруссії періоду 1621–1654 рр. Серед монет раннього старосамарського періоду знайдено 8 різновидів московських монет у кількості 19 екземплярів періоду 1547–1687 рр. (Каталог, 2013, с. 26, 27, 28, 29).

В. М. Шалобудов, який ретельно і фахово проаналізував нові нумізматичні знахідки археологів на території посаду Богородицької фортеці, припустив, що ділянка між фортецею і сучасними садибами в районі Самарського перевозу, прилеглими до укріплень Богородицької фортеці із заходу та півдня, могла належати території козацької Старій Самарі (Шалобудов, 2008 б, с. 107, 109).

Наявність достатньо значної кількості польсько-литовських, а також шведських, прусських, московських монет XVI–XVII ст. є підтвердженням тривалої міської традиції раннього старосамарського часу і наводить на думку про контакти цієї міської локації з країнами Західної, Центральної та Східної Європи, з якими розвивалися торговельно-економічні відносини, здійснювалися грошові розрахунки. Наприкінці XVII – впродовж XVIII ст. на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці, яка продовжила ранню урбаністичну старосамарську традицію, мали ходіння монети різного походження. Так, у випуску 1 «Каталогу» представлено 2 різновиди (3 екземпляри) польсько-литовських нумізматичних предметів, один різновид (1 екз.) прусських, один різновид (1 екз.) австрійських, 12 різновидів (178), 3 різновиди (117) татарських та турецьких монет (Каталог, 2007, с. 6, 8, 9, 10, 12). У випуску 2 «Каталогу» пізностаросамарський та богородицький (новобогородицький) період кінця XVII–XVIII ст. репрезентований московськими/російськими монетами часів від царя Петра Олексійовича до Катерини II в кількості 17 різновидів

(47 екземплярів). Татарські монети представлені одним різновидом у кількості 11 екземплярів, а турецькі – 3 різновидами та 3 екземплярами (Каталог, 2013, с. 34–35). Наявність багатоманітного монетного карбування наводить на думку, що в старосамарський та новобогородицький періоди в цих міських локаціях взаємодіяли й конкурували суб'єкти торговельно-економічних відносин із різних країн.

Підтвердженням духовно-культурного життя й міської тягlosti у Старій Самарі – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці є археологічні знахідки культових речей. Це, зокрема, значною мірою натільні хрести, а також нечисленні ладанки, натільні ікони, медальйони, деталь кадила, уламок дзвона. Хронологічно натільні хрести охоплюють великий проміжок часу – від кінця XIV–XV ст. (4 екземпляри), кінця XVI – початку XVII ст. (3) до XVII ст. (47), кінця XVII – початку XVIII ст. (9) та XVIII ст. (76). Деякі натільні хрести датовані в широкій хронологічній амплітуді, а саме: XVII–XVIII ст. (2) або XVIII–XIX ст. (1), один натільний хрест не датовано. Всього в двох випусках «Каталогу» атрибутовано 143 натільних хреста, які мають латинське, російське і українське барокове походження, що є підтвердженням наявності у цій фронтірній зоні різних духовно-релігійних практик (Каталог, 2007, с. 22–40; Каталог, 2013, с. 136–150).

У ході археологічних розкопок у Старій Самарі – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці знайдено численні речі військового призначення, переважно представлені вогнепальною та холодною зброєю та її деталями, обладунком пересічного вояка XVII–XVIII ст. Є знахідки й фортечного озброєння (Каталог, 2007, с. 60–72; Каталог, 2013, с. 5–20).

Дніпровські археологи знайшли на зазначених локаціях численні господарчі й побутові речі. Ці артефакти дають підстави твердити, що жителі Старої Самарі й Богородицької (Новобогородицької) фортеці користувалися сільськогосподарськими знаряддями, інструментами, знали гончарство, ковальство, рибальство, теслярство, будівельну справу, аптекарство та хірургію, торгівлю. В побуті містяни користувалися замками, ключами, важками й терезами, столовими приборами, знали грамоту, пили каву, палили тютюн, використовували парфуми тощо. Значний інтерес становлять виявлені кахлі та посуд, зокрема глиняний, вироби з фаянсу та порцеляни, зі скла. В ході розкопок були знайдені численні прикраси та деталі одягу, зокрема каблучки, персні та серги, гаплички, шпонки та гудзики, накладки, пряжки та ремінні накладки, підкови та закаблуки, деталі обладунку вояка, вироби з кістки (Каталог, 2007, с. 41–59, 73–104; Каталог, 2013, с. 39–60, 61–117, 118–135).

Як зазначала І. Ф. Ковальова, за польовим описом, загальна кількість знайдених артефактів у м. Самарі – Новобогородицькій фортеці перевищує 6 000 одиниць (Каталог, 2013, с. 3). Ця археологічна

колекція вірогідних і репрезентативних першоджерел засвідчує існування старовинного населеного пункту, наявних у ньому адміністративних, торговельно-ремісничих, товарно-грошових, соціальних та духовно-культурних проявів міського життя, прихильності міжнародних контактів і впливів. Вищенаведені археологічні відкриття є підставами для імовірного твердження, що вже на рубежі першої–другої чверті XVI ст. утворилося стародавнє середньовічне козацьке містечко Стара Самарь. Воно започаткувало лівобережну урбогенетичну лінію, яка простежується в XVI–XVIII ст. Винятково важливо, що рання Стара Самарь XVI ст. представляла собою пізньосередньовічний топонім, який виник на козацькій соціальній та етнокультурній основі Степової України.

Картографічні джерела XVI ст.

У ході обговорення питання про передатування Дніпра відкриття дніпровських археологів розглядалися як один з ключових аргументів. Водночас враховувалися й дані картографії. Скажімо, О. А. Репан зазначав: «... я вважаю цілком прийнятною датою утворення міста 1524 рік, коли вже були товарні пломби. Або ж 1526 рік, якщо опиратися на карту Ваповського» (Козацьке минуле, 2025). Йшлося про карту «Південної Сарматії» видатного польського картографа українського походження Бернарда Ваповського (1450–1535), яка була відбита у друкарні Флоріана Унглера в Кракові (Польща) 1526 р., а перевидана 1528 р. Важливо, що на ній були чітко відображені гідроніми басейну р. Дніпро, зокрема названа р. Самара. У 1540 р. в Базелі (Швейцарія) картограф Себастьян Мюнстер (1488–1552) видав «Нову карту Польщі та Угорщини» Б. Ваповського як складову «Географії» К. Птолемея. На ній також показана гідрографічна мережа р. Дніпра, включаючи р. Оріль та р. Самару. Картографічний доробок Б. Ваповського неодноразово перевидався у наступних виданнях «Географії» К. Птолемея (1541, 1542, 1545, 1551, 1552), у переробці відомого італійського картографа Джакомо Гастальді (бл. 1500–1566) в італійських виданнях «Географії» (1548, 1561, 1562, 1564, 1574, 1598, 1599), вміщений у книзі С. Мюнстера «Космографія» (1544–1578), зокрема в німецьких виданнях та перекладах французькою, італійською і латинською мовами. Загалом за картою «Південної Сарматії» Б. Ваповського європейські картографи зображували територію сучасної України впродовж 120 років (Дашкевич, Вавричин, Криштолович, 2006, с. 28/29; Сосса, 2007, с. 53; Байцар, 2017). Чітке позначення р. Самари на карті Б. Ваповського 1526 р. є підтвердженням того, що ця місцевість була вже відома в Європі як складова географічного простору і образу України. Поява позначки цього гідроніма саме в 1526 р. є симптоматичною, бо археологічні артефакти наводять на думку про зародження міського життя на старосамарській локації в той час.

Грамота польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. як документальний доказ заснування міста на Самарі: міф чи реальність?

Утім, чи є документальні підтвердження існування Старої Самарі в XVI ст.? В історіографічній традиції існує думка, що аргументом на користь цього може бути грамота польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. Щоправда, українські козацькі літописи зберігають стосовно цього мовчання. Натомість автор «Історії Русів» високо оцінював чесноти польського короля, який став на чолі Речі Посполитої, і вказував, що той відзначив заслуги гетьмана і війська «малоросійського» «подарунками, почестями та іншими привілеями...» (Історія Русів, с. 64). До того ж він згадував привілей короля С. Баторія від 19 квітня 1579 р. «до воїнства і народу Руському» (Історія Русів, с. 67). Зазначене цілком не виключає існування грамоти від 20 серпня 1576 р., в якій йшлося про «городок старовинний же Запорозький Самарь з перевозом» (Бинкевич, Камеко, 2000, с. 80).

На користь цієї версії працює і той факт, що коронацію С. Баторія в 1576 р. відвідали чотири запорозькі послы. Свого часу на це звернув увагу історик В. І. Сергійчук, а потім – краєзнавці В. В. Бинкевич та В. Ф. Камеко (Сергійчук, 1991, с. 43; Камеко, Бинкевич, 2007, с. 104). Розглядаючи історичні події 1576 р., В. І. Сергійчук висунув їх правдоподібне тлумачення: С. Баторій «створював видимість прихильного ставлення до козацтва», відстоював польські державні інтереси і поклав на меті «прибрати до рук запорозьке козацтво» (Сергійчук, 1991, с. 43–44).

У цьому зв'язку актуалізується питання: чи є вірогідним твердження про підробку грамоти С. Баторія? По-перше, відсутність оригіналу того чи іншого документа само по собі не є беззастережним свідченням його не достовірності. А. О. Скальковський описав обставини появи зазначеної грамоти С. Баторія, який «своєю королівською грамотою підтверджує всі права його (козацтва) на володіння зайнятим краєм як винагороду за колишню й заохочення за майбутню його службу». Слід зважати на його ж заувагу, що цей документ дійшов до нас у багатьох списках, стверджених підписами військових писарів. А. О. Скальковський вивчив особливості мови понад 100 грамот XVI ст. і не піддавав сумніву вірогідність вищезазначеної. Історик вважав «цю грамоту за її давність, мовою та змістом» «основним актом запорозького побуту в пониззі Дніпра...» (Скальковський, 2003, с. 223).

Д. І. Яворницький теж не обійшов увагою грамоту польського короля від 20 серпня 1576 р., підтверджену гетьманом Б. Хмельницьким у 1655 р. Стосовно пожалування С. Баторієм міста Самари історик гадав, що цього населеного пункту в 1576 р. «і навіть значно пізніше цього часу зовсім не було», посилаючись на те, що німецький посол Е. Лясота

не засвідчив існування цього міста під час своєї подорожі Степовою Україною в 1594 р. До того ж Д. І. Яворницький наводив думку Г. Міллера, що запорожці отримали місто Самарь уже за часів Б. Хмельницького (Яворницький, 1990 б, с. 44 – 47).

Окрім того, Д. І. Яворницький зазначав, що згадана грамота до нас не дійшла в оригіналі, а копія «сильно схильна до сумніву». Разом із тим дослідник неодноразово указував, що уже близько 1576 р. запорожські козаки мали головним центром своїх поселень Стару Самарь, і це місто було даровано з перевозом козакам С. Баторієм (Яворницький, 1990 а, с. 27, 263, 264, 300; Яворницький, 1990 б, с. 44–45). З місцем Старої Самарі Д. І. Яворницький напругу пов'язував будівництво Новобогородицької фортеці наприкінці XVII ст., яка у XVIII ст. знайшла продовження в Усть-Самарському ретраншементі (Яворницький, 1990 б, с. 266, 286, 302).

У 2000 р. цю обставину враховували В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко, які до того ж нагадали, що Б. Хмельницький підтвердив грамоту С. Баторія універсалом від 15 січня 1655 р. Краєзнавці піддали сумніву погляд на вказану грамоту польського короля як на підробний документ і звернули увагу на той факт, що започаткував тезу про підробність грамоти офіційний російський історіограф Г. Міллер. Це відбувалося напередодні знищення Підпільненської/Нової Січі в 1775 р., коли російська імперська влада була зацікавлена у делегітимізації прав запорозького козацтва. Варті інтересу й розмисли В. В. Бінкевича та В. Ф. Камека стосовно того, що в 1704 р. гетьман І. Мазепа теж підтвердив існування королівської грамоти (Бінкевич, Камеко, 2000, с. 63, 64, 65). У 2007 р. зазначені автори наголосили, що «наведена в грамоті інформація вважається дискусійною, що призвело, зокрема, до плутанини із визначенням часу і місцезнаходження Самарі» (Камеко, Бінкевич, 2007, с. 84).

Звернув увагу на роль і мотиви Г. Міллера у визнанні вищезазначеної грамоти польського короля від 20 серпня 1576 р. підробним документом і самарський (новомосковський) краєзнавець А. В. Джусов, який уважав, що головним аргументом придворного російського історика є відсутність оригіналу грамоти. Втім дослідник припускав, що грамота С. Баторія, як одне з основних юридичних свідчень прав, вольностей і заслуг запорозьких козаків, могла бути навмисно знищена. Водночас слід зауважити, що А. В. Джусов пов'язував містечко Самар, вказане в грамоті польського короля С. Баторія, з майбутнім містом Новомосковськ (нині – м. Самар), що не відповідає дійсності (Джусов, 2005, с. 47–49).

В. С. Старостін, ведучи мову про заснування Старої Самарі біля Кримського броду через річку Самару в 1500–1550 рр., визнавав, що це містечко «грамотою короля Польщі Стефана Баторія від

1576 року надано у вічну власність запорожцям» (Старостін, 2004, с. 23).

Цікаві спостереження стосовно вказаної грамоти С. Баторія зробив учений-історик В. В. Грибовський, який підкреслив, що Г. Міллер не заперечував факт надання польськими королями Казимиром Великим, Сигізмундом I, «а особливо» С. Баторієм певних привілеїв Війську Запорозькому. Водночас, на думку дослідника, Г. Міллер відкидав саму можливість того, щоб Запорозжя охоплювалося королівськими бенефіціями (Грибовський, 2011, с. 54, 55). Суттєво важлива заувага В. В. Грибовського, що «вочевидь Г. Міллер не мав матеріалу, достатнього для аналізу і співставлення історичних джерел, з'ясування особливостей мови, палеографії і дипломатики українських документів середини XVII ст., що дозволило б йому сформулювати аргументовані висновки...» (Грибовський, 2011, с. 56). Однак, на його думку, універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. є фальсифікатом, виготовленим на основі козацьких літописів і пізніх актів Речі Посполитої. Отже, В. В. Грибовський поділяв думку вченого-історика В. А. Брехуненка, який розглядав зазначений універсал Б. Хмельницького як «штучно сконструйований у канцелярії Коша Нової Січі в середині XVIII ст.» (Грибовський, 2011, с. 59; Брехуненко, 2011, с. 59).

Однак чи є прямі документальні підтвердження підробності цього джерела? Натомість герменевтичний підхід до цього сюжету показує, що в даному випадку важливо досягнути не тільки текст, а й контекст. З останнього випливає, що делегітимізація вольностей, прав і свобод запорозького козацтва, спростування фактів підтвердження вірогідності грамоти С. Баторія гетьманами Б. Хмельницьким та І. Мазепою мали очевидний мотив з боку російської імперської влади в її твердженнях про підробку українцями документів 1576 р. та 1655 р., що актуалізувалися напередодні ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Водночас не можна не визнати, що козацька старшина також мала інтерес в обґрунтуванні своїх давніх вольностей, свобод і прав на землі, а тому могла вдатися до штучних конструкцій.

Однак навіть якщо визнати, що грамота польського короля С. Баторія від 1576 р. з вказівкою на це запорозьке містечко є пізнішою підробкою, її створення і згадка про старовинну Самарь не стало випадковим і наводить на думку про існування на цій локації давнього населеного пункту. Адже на березі Самари, напроти сучасної Одиноківки функціонував давній «перевіз» через річку, а біля нього працювала митниця, виникнення якої сягає золотоординських часів (Каталог, 2007, с. 3–4).

Як стверджувала І. Ф. Ковальова, археологічні розкопки, здійснені дніпровськими археологами в 2005–2012 рр., і отримання надійних археологічних джерел «підтверджують достовірність існування козацького поселення Самарь, згаданого у

грамоті як козацька Самарь». За стратиграфічними спостереженнями, масовими знахідками монет та торговельних печаток, зокрема в закритих комплексах, отримано підстави для датування Старої Самарі в межах від першої чверті XVI ст. по 60-ті рр. XVII ст. (Ковальова, 2017, с. 29).

Богородицька (Новобогородицька) фортеця кінця XVII – початку XVIII ст. – наступна складова лівобережної урбогенетичної лінії міста Дніпра.

Розглядаючи проблему урбогенезу Дніпра, не можна оминати українські козацькі літописи XVII–XVIII ст., які містять цінну інформацію про Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю – спадкоємицю Старої Самарі. Візьмімо «Літопис Самовидця», що охопив період історії України 1648–1702 рр. У літописній згадці під 1688 р. йшлося про «уроблення» міста над річкою Самарою, «військом московським», а під 1690 р. – про Самару як нове містечко, уражене великим мором, про те, що «до городка Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти року», а «московське військо з воєводами zostавало» (Літопис Самовидця, 1971, с. 147, 151, 152). Прикметно, що автор не згадував Старої Самарі, так само як і Нового Кодака. В тексті є лише три згадки про Кодак, дві з яких датуються 1648 р. і ще дві – 1697 р. (Літопис Самовидця, 1971, с. 46, 54, 159). Певно, йшлося про польську фортецю Кодак, засновану ще 1635 р. і яка теж певною мірою впливала на процес урбогенезу нашого міста. Проте чи означає це, що у згаданий час Старої Самарі та Нового Кодака не існувало. Зовсім ні. Найімовірніше, в цьому разі маємо справу з обмеженою репрезентативністю історичного джерела.

Автор «Літопису Грабянки» (1710) показав московсько-українське походження цього міста-фортеці, зазначаючи, що в 1688 р. «росіяни та козаки збудували місто Самару», а також наголосив, що з 1690 р. «у нове місто Самару почали ходити (козацьке військо. – Авт.) на сторожу полками попеременно» (Збірник, 2006, с. 944). Як бачимо, автор літопису теж не згадував про Стару Самарь та Новий Кодак, утім писав про «нове місто Самару». Акцентування на «новому» населеному пункті наводить на думку про присутність у цій місцевості й у свідомості «старого» вже давно існуючого топоніму.

Значний дослідницький інтерес становить «Літопис Самійла Величка», який оповідав про події від 1648 р. до 1700 р. Прикметно, що в літописній пам'ятці неодноразово згадувався Кодак, але не Новий Кодак (Збірник, 2006, с. 655, 656, 665). Водночас літописець наводив лист кошового отамана Війська Запорозького Низового Григорія Самойловича гетьману Івану Самойловичу від 26 квітня 1686 р., в якому, зокрема, йшлося про плани московитів «побудувати нижче Самари понад Дніпром міста, чого ми ніколи не сподівалися». Цей намір розцінювався козаками як спробу «витіснення

нас з наших дніпрових лугів» (Збірник, 2006, с. 633–634).

Однак після Першого Кримського походу 1687 р. і вже за нового гетьмана Івана Мазепи цей задум став втілюватися в життя Московським царством. Звісно, йшлося про те, що побудова нових міст-фортець спрямовувалася «для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста...» (Збірник, 2006, с. 665). Впродовж кількох місяців 1688 р., тобто напередодні Другого Кримського походу 1689 р., козацьке військо побудувало і «міцно уфортикувало» у гирлі ріки Самари «Новобогородицький град» для складання в ньому хлібних запасів, гармат, всіляких військових речей та тяжарів тощо. Будівництво «нового міста на Самарі» здійснювалося за універсальним розпорядженням І. Мазепи на виконання монаршого указу. В наступні роки фортечне місто «було добудовано остаточно» «з церквами й будинками» (Збірник, с. 670). Після невдалого Другого Кримського походу 1689 р. в Новобогородицькій фортеці було залишено численні державні хлібні й воєнні запаси, тяжарі, гармати, порох та кулі. Там стали жити московські воєводи з людськими залозами (Збірник, 2006, с. 676).

Запорожці негативно сприймали будівництво московської фортеці, розглядаючи його як «значний собі утиск та образу в майбутньому, однак, покладаючись на монаршу волю й повагу, не суперечитимуть тому, – так вони й учинили». І. Мазепа не повідомив вчасно запорожців про спорудження фортеці, що мало наслідком бунт на Січі й листування між гетьманом і кошовим отаманом (Збірник, с. 670, 672).

Зведення Новобогородицької фортеці було настільки значною подією, що автор «Історії Русів» теж не зміг її оминати. З цього приводу в тексті цього історико-політичного твору йшлося: «І для того (приготування до походу в Крим. – Авт.) через увесь 1688-й рік декілька тисяч малоросійських лопатників під прикриттям великого числа Козаків будували місто Самар у гирлі ріки Самари, назване опісля Богородичною кріпостю, де влаштовано великий магазин і наповнено його численним провіантом та всякими запасами» (Історія Русів, 1991, с. 238).

Будівництво цього важливого опорного пункту московитів відбулося всупереч бажанню Війська Запорозького Низового. Це призводило до скарг запорожців гетьману І. Мазепі, воєводі Г. Косагову. Запорожці висловлювали обурення через будівництво цієї московської фортеці впродовж багатьох років, навіть під час Північної війни (Яворницький, 1991, с. 42, 43, 50, 230).

Козацькі літописи засвідчують, що московська/російська влада надавала особливого значення місту Самарі/Новобогородицькій фортеці як транзитного і стратегічного центру (Світленко, 2012, с. 155). Як

бачимо, місто-фортеця виконувало низку функцій, насамперед геополітичну, військову, логістичну, економічну. Про стратегічне значення міста-фортеці свідчило хоча б те, що напередодні Другого Кримського походу там зібралося 75 000 тисяч московських і 50 000 тисяч українських військ (Історія Русів, с. 238). Це підтверджує факт функціонування великої і добре облаштованої кріпості.

Надалі щоліта в місто надходили численні державні харчові запаси. Функції військово-стратегічного характеру фортеця виконувала протягом 23 років (Збірник, с. 670). Цей ключовий пункт відіграв винятково важливу роль не тільки в боротьбі з Кримським ханством, а і в контролі над землями Війська Запорозького Низового, що в історичній перспективі мало наслідком їх анексії.

Низку цікавих деталей про Новобогородицьку фортецю навів в «Історії запорозьких козаків» (т. 1) Д. І. Яворницький. Водночас історик наголосив на функціонуванні в Старій Самарі «з дуже давніх-давен, як здається, ще в XVI ст.», церкви (Яворницький, 1990 а, с. 286). А це є важливим критерієм існування в ті часи міста. В іншому місці «Історії запорозьких козаків» (т. 3) указано точну дату закладки церкви всередині Новобогородицької фортеці – 23 квітня 1688 р. Від назви церкви й сама фортеця названа Новобогородицькою (Яворницький, 1991, с. 49).

Д. Яворницький приділив увагу й будівництву Новобогородицької фортеці, описавши, що, крім церкви, в ній були зведені двір для воєводи, 260 просторих хат, зокрема хата приказна та три хати воєводські, два порохових льоха, 17 раскатів гарматних по місту, 17 сараїв для полкових припасів, 7 дворів із 6 хатами, серед них дві світлиці, для гетьмана І. Мазепи, генеральної малоросійської старшини і полковників. Навколо посаду спорудили валову фортецю з 17 виводами, навколо неї викопали рів, а на проїздах фортеці – мощені рови, через які перекинуто мости, загороджені надобами. За розписом, чисельність війська фортеці складала 4 491 особу, а по факту – 4 014. Посад фортеці був заселений «великоросійськими і малоросійськими поселенцями». Роботи по збудуванні фортеці велися швидкими темпами з березня до початку серпня 1688 р. (Яворницький, 1991, с. 48, 49).

Дуже швидкі темпи будівництва Богородицької (Новобогородицької) фортеці варто пояснити не тільки плідним упорядкуванням робіт, а й тим, що нове місто поставало не на порожньому місці. Адже, як зазначала І. Ф. Ковальова, територія посаду фортеці збігалася з місцезнаходженням старовинного козацького містечка Самарь (Ковальова, 2008 а, с. 59).

Місто-фортеця не розвивалося однолінійно по висхідній. На заваді поступу стояли різні природні й військово-політичні катаклізми. Скажімо, в 1690 р. Новобогородицьку фортецю уразила «велика моровиця», внаслідок чого в місті «мало залишилося

людей». В 1692 р. гетьман Ханської України Петро (Петрик) Іваненко разом із 20 тисячним татарським військом на чолі з Калгою-султаном Девлет-Гераєм та Батирча-мурзою вирушив у похід в Україну і безуспішно намагався здобути Новобогородицьку фортецю («Самару») (Збірник, с. 678, 684, 687, 692; Яворницький, 1991 а, с. 86). 31 липня 1692 р. гетьман Петро (Петрик) Іваненко з козаками та татарами штурмував фортецю, підступив до нижньої частини міста, встиг запалити дві башти, кілька дворів, захопив близько 100 овець та кілька вуликів (Яворницький, 1991, с. 119). Взимку 1695 р. вкотре татари марно намагалися здобути твердиню (Старостін, 2004, с. 24).

Чи перетіналися долі старосамарсько-новобогородицького, старокодацького і новокодацького населення? Один з таких епізодів навів Д. І. Яворницький. У квітні 1709 р. після того, як більша частина жителів Старого і Нового Кодаків добровільно здалася московським військам полковника П. Яковлева, їх було відправлено саме в Новобогородицьку фортецю. Слідом за тим Новий і Старий Кодакі були випалені дотла (Яворницький, Д., 1991, т. 3, с. 326).

Навесні 1711 р. під час походу кримського хана Девлет-Герая та кількох сотень запорожців в Україну Новобогородицька фортеця чинила їм найсильніший опір (Яворницький, 1991, с. 368). Того ж таки 1711 р. за умовами Прутського трактату, невдалого для Московії, Новобогородицька фортеця була зруйнована гетьманом І. Скоропадським за указом царя (Збірник, с. 670, 672; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 60).

Про подальший перебіг подій А. О. Скальковський повідомляв: «Обидва Кодакі, Усть-Самарський та інші ретраншементи були зайняті кримськими командами» (Скальковський, 2003, с. 247). Лише в 1731 р. розпочалося демографічне відновлення старосамарської людності. За даними Генеральної військової канцелярії, там оселялися запорожці й вихідці з Правобережжя та Лівобережжя (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 125). 12 лютого 1734 р. козаки перейшли в російське підданство, а прощення грамота імператриці Анни Іоанівни «довічно визволила» їх 31 серпня 1733 р. (Скальковський, 2003, с. 249). Зміни геополітичної та військової ситуації у фронтірному регіоні суттєво вплинули на історичну долю Новобогородицької фортеці, обумовили втрату нею важливого стратегічного центру на початку XVIII ст.

Стара Самарь періоду Підпільненської (Нової) Січі.

Відбудова Старої Самарі почалася в період Підпільненської (Нової) Січі. У 1736 р. навколо колишньої Новобогородицької фортеці звели новий ретраншемент довжиною 3 200 м. Загальна площа забудови посаду, утвореного цим укріпленням, становила 47,8 га (Репан, Старостін, Харлан, 2008,

с. 61–62). У 1742 р. замість редуту спорудили велику п'ятибастіонну фортецю площею близько 38 га, що дістала назву Новобогородицької, хоча навіть в офіційних паперах частіше називалася Старосамарською (Старостін, 2004, с. 25). Вже в цьому факті відбилася існуюча старосамарська міська тяглість та історична пам'ять.

Імпульс для відродження Старої Самарі був наданий у 1737 р., коли фельдмаршал Б.-К. Мініх дозволив оселятися біля Старосамарського ретраншементу, побудованому на місці Новобогородицької фортеці, хоча люди тут проживали і в 1720-х–1730-х рр. (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 152). Переконливим підтвердженням відбудови містечка є візуальний аналіз Плану Старої Самарі 1747 р., опублікованого в 3-му томі «Архіву Коша Нової Запорозької Січі». На плані простежується зображення чотирикутної фортеці, огорожі (вала), церкви Покрови Пресвятої Богородиці, старий Самарський редут, ворота, ринок, бастіони, старий вал навколо містечка, садиби, двори, вулиці, дороги та ін. На план містечка нанесено житлові та інші будови в межах фортеці й посаду в кількості до 50-ти будівель (Архів Коша, 2003, с. 19, 26).

У Старій Самарі розташовувалася старосамарська сотня. Імена сотників відомі вже в 1700, 1703 та 1706 рр. Однак офіційне становлення сотництва в цьому містечку відбулося пізніше. За указом Сенату від 8 грудня 1743 р. було підтверджено створення Старосамарської сотні з центром у містечку Стара Самар, яка належала до Полтавського полку і функціонувала до ліквідації в жовтні 1761 р. Відтоді її територія увійшла до юрисдикції Коша. У Старій Самарі діяла Старосамарська сотенна канцелярія. Сотенна старшина в містечку мала традиційний склад. До неї входили сотник, писар, осавул, хорунжий і городовий отаман (Архів Коша, 2003, с. 28, 774; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 152, 168, 169).

В опублікованій справі № 16, опису № 1, фонду 229 «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві, більша частина документів висвітлює стосунки Війська Запорозького Низового з Старосамарською сотнею Полтавського полку Гетьманщини, зокрема інформує про роботу Старосамарської комісії в 1752–1755 рр. Цей архівний комплекс містить численні згадки про містечко Стара Самара (Богородичне, Богородично, Самар, Самара) як сотенне містечко Полтавського полку, що представляють значний дослідницький інтерес для соціальної, суспільно-політичної, повсякденної історії цього українського населеного пункту ранньомодерного періоду (Архів Коша, с. 24, 28, 30–33, 37, 39, 41, 42–57, 59–62, 65, 67, 72, 73, 75, 80, 91, 93, 124, 125, 128, 131, 133, 136, 137, 144–150, 160–164, 172, 182, 183, 186–189, 192, 208,

210, 221, 271–273, 286, 292, 295, 296, 302, 305–307, 309, 310, 311, 313, 314, 317, 319, 322, 323, 328–333, 338–340, 342, 343–345, 354, 358, 359, 365, 368, 369, 371, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 382, 388, 392, 393, 886). Окрім того, в цьому ж джерельному комплексі фігурує Старосамарська (Богородичнянська) сотня Полтавського полку (Архів Коша, с. 23, 59, 60, 77, 78, 80, 85, 124, 125, 128, 143, 160, 187, 221, 221, 331–333, 342, 344, 355, 366, 376, 377, 379, 783) і Старосамарська (Богородичнянська, Самарська, Стара Самар, Старосамарський ретраншемент) фортеця (Архів Коша, с. 39, 342, 343, 370, 372, 471, 489, 683, 685–687, 748, 750, 753, 755, 774, 781, 785, 789). Зазначені документальні дані засвідчують міську тяглість містечка Стара Самара, яка чітко простежується до другої половини XVIII ст.

В. О. Векленко, аналізуючи картографічні матеріали до історичних топонімів Нижнього Присамар'я, звернув увагу на мапу французького інженера де Бексета, доповнену копію Генеральної мапи 1751 р., основою якої стала «Карта задніпровських місць», складена і підписана інженером-полковником Данилом де Бексетом (Дебоскетом) у 1745 р. На ній правильно позначені Стара Самар, Усть-Самарський ретраншемент та Піщана Самара, яка орієнтовно збігається з Катеринославом I (Кільченським), а також Старий та Новий Кодаки і Лоцманська Кам'янка (Векленко, 2008, с. 39–40). Як бачимо, зазначені лівобережні й правобережні топоніми вже в ранньомодерний час існували і розташовувалися в безпосередній близькості один до одного.

Важливо усвідомити факт міграцій населення між близькими тоді населеними пунктами. Скажімо, за 1746 р. зі Старої Самарі до Старого і Нового Кодаків втекли жителі 125 обійсть. На серпень 1758 р. в Старій Самарі залишилося близько 150 хат. У 1773 р. в містечку налічувалося 66 козацьких і 252 посполитих обійсть. Втрата адміністративних функцій сотництва, зменшення чисельності населення, занепад торгівлі й ремесла, стагнація навколишніх поселень сотні – все це обумовило згасання Старої Самарі як населеного пункту (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 125, 127, 247).

Козацьке містечко Новий Кодак як початок правобережної урбогенетичної лінії Дніпра.

Козацьке містечко Новий Кодак є уособленням початків правобережного урбогенезу міста Дніпра. Здавалося, козацькі літописи XVII–XVIII ст. мали б відтворити в пам'яті його серед тодішніх міських топонімів, але цього не сталося. Натомість є згадки про фортецю Кодак, під яким розуміємо Старий Кодак.

Варто зазначити, що документальних або археологічних підтверджень дати заснування/утворення Нового Кодака не виявлено. За цих обставин історики послуговуються оповідями з історіографічної традиції. Так, матеріал про «Новий

Кайдак» повідомив Ф. Макаревський, який зазначив, що це «містечко вельми стародавнє в Запорозжі» з парафіяльною церквою існувало вже в 1650 р. (Макаревський, 2000, с. 133). Д. І. Яворницький вважав, що в Новому Кодакі церква існувала вже в 1645 р. (Яворницький, 1990 а, с. 275). Сучасні дослідники Ю. А. Мицик, а за ним О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан стверджували, що Новий Кодак засновано біля перевозу в 1645 р. (Мицик, 1997, с. 133, 151; Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 38). В. В. Бінкевич та В. Ф. Камеко зазначали, що виникнення Нового Кодака як містечка з перевозом належить приблизно до 1645–1650 рр. (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 18). За даними В. С. Старостіна, вказаний перевіз уперше згадувався в 1596 р., але «напевно існував набагато раніше, слугуючи транзитним пунктом для військових загонів, а потім і чумацьких валок» (Старостін, 2004, с. 29). Цілком правдоподібно, що з часом перевіз став місцем, біля якого зародилося містечкове життя. Документальних підтверджень заснування Нового Кодака не виявлено.

І. О. Кочергін є прихильником раннього утвердження Нового Кодака як паланкового центру, зазначаючи, що вже в 1650 р. це містечко де-факто було визначено як адміністративний центр однієї з паланок Запорозької Січі. З утворенням Коша на р. Чортомлик у 1652 р. цей населений пункт де-юре стає центром Кодацької паланки (Кочергін, 2005, с. 175). Певною мірою достатньо раннє існування Кодацької паланки підтверджується даними О. А. Репана, В. С. Старостіна та О. В. Харлана, які актуалізували відомі імена перших полковників цієї паланки під 1665 р. та 1697 р. (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 171).

Ф. Макаревський писав, що близько 1700 р. в містечку стали селитися сімейні козаки. Історик наголосив, що Новий Кодак перебував у найтісніших, найближчих стосунках із запорозьким Кошем і служив для нього й Самарського монастиря зв'язковою ланкою (Макаревський, 2000, с. 133–134). Зважаючи на це, можна припустити, що жителі Нового Кодака не могли не контактувати з старосамарчанами/новобогородчанами, бо Стара Самарь як передмістя Новобогородицької фортеці розташовувалася поблизу Самарського монастиря.

За Прутською угодою від 11 липня 1711 р. Новий Кодак, як і Новобогородицька фортеця, Кам'яний Затон та Старий Кодак, підлягав зруйнуванню, що і сталося. Це спричинило перерву поступовості в історії містечка. У 1712–1732 рр. в ньому розміщувалися лише тимчасові татарські загони. Відновлення Нового Кодака відбулося за часів Підпільненської (Нової) Січі. Відбудована в той час нова фортеця в 2–3 рази перебільшувала стару (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 28–29, 31, 33).

Після заснування Підпільненської Січі Новий Кодак знову став паланочним центром Війська Запорозького Низового. Утім під час російсько-

турецької війни 1735–1739 рр. містечко було напівпорожнім. У подальшому чисельність містян Нового Кодака зростає. За даними перепису Коша Війська Запорозького Низового 1754 р., в цьому паланковому центрі налічувалося 500 дворів. На думку І. О. Кочергіна, в Новому Кодакі могло проживати від 4 до 8 тисяч осіб (Кочергін, 2005, с. 177).

Новий Кодак, як містечко Кодацької паланки, представлений у справі 16 Коша. У ній є документи, що формувалися в діловодстві Кодацького паланкового правління, зокрема накази Коша полковнику Кодацької паланки тощо (Архів Коша, 2003, 7, 8, 9, 57, 61, 85, 103, 105–107, 111, 113, 115, 118, 153, 211, 221, 221, 223, 226–228, 249, 251, 261, 277, 882). Документи «Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775» (Том 3) підтверджують контакти між діячами Старої Самарі й Нового Кодака в процесі роботи Старосамарської комісії 1752–1755 рр., у ході ревізії переселенців/вихідців із Гетьманської України, які оселилися в Кодацькій паланці на теренах Війська Запорозького Низового. Скажімо, у відомості про вихідців із Гетьманщини, які осіли в Кодацькій паланці, від 25 вересня 1756 р. знаходимо дані про Назара Головащенко, полку Полтавського, сотні Богородицької, з містечка Богородичного, над р. Самарою. В цій же відомості досить часто фігурує містечко Новий Кодак (Архів Коша, 2003, с. 211, 221).

Вивчаючи коріння нашого міста, О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан зазначали, що «Стара Самарь і Новий Кодак мали поважні відмінності як адміністративні і судові центри» (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 176). Причини цього пояснюються в різних рівнях статусності та юридичної підпорядкованості (Стара Самарь – сотенне містечко Полтавського полку Гетьманщини), а Новий Кодак (паланкове містечко – центр Кодацької паланки Війська Запорозького Низового). Водночас їх об'єднувала належність до українського територіального, соціально-економічного, етнокультурного та духовного-релігійного масиву.

Уже в 1760-х – першій половині 1770-х рр., крім Половиці, до Новокодацького паланкового правління входило ще 11 населених пунктів, зокрема Старий Кодак, Чаплі, Кемликівка, Набоківка, Кам'янка, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове (Кочергін, 2005, с. 177). Як відомо, деякі з них, зокрема Половиця, Чаплі, Кам'янка, Таромське, входять до сучасного міста Дніпра.

За часів Підпільненської Січі паланкове містечко виконувало важливі адміністративно-територіальні, комунікативні, військово-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні функції (Див.: Репан, Старостін, Харлан, 2008). Новий Кодак мав розвинену систему адміністративного управління Кодацької паланки, яку складали городовий отаман, полковник, осавул, писар, підписар, кодацький

отаман, шафар Кодацького перевозу. Свою діяльність вони здійснювали у спеціальному приміщенні, «палаці», спорудженому з дерева. Мешканці Нового Кодака брали активну участь у бойових діях російсько-турецьких війн 1735–1739, 1768–1774 рр., військово-політичних конфліктах на Запоріжжі. Місто мало велике транзитне й економічне значення. В ньому тричі на рік влаштовувалися ярмарки, а з 1760-х рр. постійно функціонував ринок. Проявляється розвинуте духовне життя в центрі Кодацької паланки свідчило те, що в 1768 р. в Свято-Миколаївській соборній церкві Нового Кодака служили 4 священники, в 1770 р. – 5, а в 1773 р. – 7. У тому ж 1773 р. налічувалося 132 парафіяльних дворів. Новокодацька парафія простягалася від 15 до 35 верст в окрузі. Прикметно, що вся місцевість майбутнього Катеринослава входила до складу Новокодацької парафії.

Прямий зв'язок між козацьким Новим Кодаком і губернським Катеринославом незаперечний. Адже частина населення Катеринослава І Кільченського осіла в Новому Кодаку. Характерно, що жителі ще довго називали своє місто не Катеринославом, а Новим Кодаком чи Половицею. У липні 1795 р. «селище» Новий Кодак з населенням у 1793 р. близько 2 000 жителів приєднали до «міста» Катеринослава, в якому тоді ж проживало близько 800 осіб (Макаревський, 2000, с. 134, 137; Кочергін, 2005, с. 178, 179, 181, 182; Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 202, 209).

У процесі інкорпорації земель Степової України до складу Російської імперії Новий Кодак втратив свій паланковий статус і самостійну роль. Імперська влада з ідеологічних та державно-політичних міркувань прагнула насамперед заходами адміністративно-територіальної реорганізації стерти з історичної пам'яті місцевого населення топонімічні символи земель колишнього Війська Запорозького Низового, терени якого перетворилися на провінцію імперії.

В. Ф. Камеко та В. В. Бінкевич визначили «чотири послідовні зони розширення території містечка Новий Кодак». Це, зокрема, І – торгове укріплене містечко біля Кам'янської (Кодацької) переправи через Дніпро (1645–1711); 2 – фортеця, центр Кодацької паланки Війська Запорозького (1734–1775); 3 – містечко за часів будівництва та розвитку губернського міста Катеринослава (1780–1791 рр.) та ІV – містечко Новий Кодак за часів будівництва та розвитку Брянського металургійного заводу (1885–1913 рр.) (Камеко & Бінкевич, 2007, с. 32).

Катеринослав І (Кільченський).

Для утвердження свого панування на теренах Степової України імперська влада майже відразу після ліквідації Запорозької Січі, наприкінці 1775 – в першій половині 1776 рр., почала накреслювати проєктні роботи з будівництва нового адміністративно-територіального центру в нашому краї, яким мав стати Катеринослав. Офіційне будівництво нового

міста, яке у своїй назві закріплювало російську імперську присутність у краї, розпочалося в 1777 р. на лівій стороні Дніпра, біля впадіння р. Кільчені в р. Самару, в трьох верстах від Старосамарського ретраншементу. В 1778 р. у місті була освячена Свято-Духівна церква. Катеринослав І (Кільченський) будувався як місто-фортеця з двома цитаделями і поділявся укріпленнями на три частини. У місто стали перебиратися ремісники та торговці зі Старої Самарі, яка занепадала (Макаревський, 2000, с. 421; Старостін, 2004, с. 26; Історія Дніпропетровська, 2006, с. 85, 86, 87).

У 1782 р. в губернському місті вже налічувалося 2 194 жителя. Однак місцевість, обрана губернатором Азовської губернії В. О. Чертковим, виявилася непридатною для життя, бо ця територія щорічно затоплювалася весняними водами. Це спричиняло масові захворювання містян. До того ж судноплавство р. Самара було слабким, що ускладнювало комунікації. Вже у 1783–1784 рр. губернське місто вирішили розташувати на правому березі Дніпра, а Катеринослав І (Кільченський) перенести на більш піднесене місце до Богородичного ретраншементу і назвати Новомосковськом. В «Описании Екатеринославского намесничества» (1784) зазначалося, що окружний центр «Новомосковськ призначається містом на правому боці Самари, на тому місці, де тепер стоїть Богородицький ретраншамент» (Яворницький, 1989, с. 32–33, 36, 37, 38, 41; Джерела з історії, 2009, с. 135, 137; Історія Дніпропетровська, 2006, с. 87). Проте місто зростало повільно, а тому 26 вересня 1794 р. Новомосковськ І, заснований як повітовий центр 22 січня 1784 р. на місці залишків Катеринослава І, перенесли в козацьку Новоселицю/Самарчук/Самар. Так постав Новомосковськ ІІ (ДАДО. Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 4; Стороженко, 2017, с. 36). Отже, проєкт Катеринослав І (Кільченський) виявився невдалим передусім через природно-географічні причини.

Заснування Катеринослава ІІ (Дніпровського).

У згадуваному «Описании Екатеринославского намесничества» (1784) йшлося також про перенесення губернського центра на правий берег Дніпра: «Катеринославль місто, що знов утворюється, з містечка Новим Кайдаком званого і на правому березі Дніпра проти гирла річки Самари, що лежить» (Джерела з історії, 2009, с. 135, 136, 137). У 1786 р. за розпорядженням Катеринославського генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна розпочалося будівництво міста Катеринослава ІІ (Дніпровського). Зручною локацією для цього стала територія козацької слободи Половиця, яка відстояла від Нового Кодака в 9 верстах. Утім комунація між Половицею та Новим Кодаком, особливо навесні й восени, була дуже незручною через глибокі й великі яри на шляху між ними (Макаревський, 2000, с. 148, 150, 158).

Ф. Макаревський наголошував на органічному

зв'язку Нового Кодака і Катеринослава II (Дніпровського), вважаючи перший «передгороддям, форштадтом» другого. Така ж роль, на його думку, належала і Старому Кодаку. Прикметно, що під час будівництва нового губернського Катеринослава саме Новий Кодак став центром «народного притулку», де селилися купці та міщани, робітники та ремісники. Вся військова й цивільна адміністрація також була тимчасово розміщена в цьому містечку. В багатьох місцевих паперах, навіть офіційних, особливо в 1787–1791 рр., Новий Кодак називався Катеринославом (Макаревський, 2000, с. 139). І. О. Кочергін, посилаючись на Д. І. Яворницького, уточнив хронологію цього процесу, адже Новий Кодак став іменуватися Катеринославом у церковних паперах з 1785 р., а в урядових – з 1787 р. (Кочергін, 2005, с. 181). Лише за декілька років, у 1793 р. всі присутні місця, за винятком сільської поліції, були переведені з повітового Нового Кодака до губернського Катеринослава (Макаревський, 2000, с. 158). Катеринослав II (Дніпровський) знаменував новий, модерний період в урбогенезі міста, який тривав з кінця XVIII до початку XX ст., тобто в імперський період, а потім набув нових імпульсів за часів Катеринослава – Дніпропетровська в комуністично-радянський період. Але ці урбогенетичні пласти потребують окремого дослідження.

Козацькі поселення як вияви поліцентричності урбогенезу міста Дніпра.

Особливістю процесу урбогенезу міста Дніпра була не тільки його білінійність, а й поліцентричність. Топонімічна сутність цього явища полягала в тому, що навколо двох основних центрів – лівобережного, Старосамарського і правобережного, Новокодацького – формувалися козацькі поселення. На правому березі Дніпра одним із найважливіших серед них була древня слобода Половиця. Близько 1750 р. в ній стали масово селитися неодружені козаки, які засновували зимівники й хутори. Після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. багато козаків прийшли в державну слободу Половицю з Чертомлика. До 1779 р. її жителі належали до парафії Миколаївської церкви Нового Кодака, до якого було 9 верст. У слободі налічувалося 125 парафіяльних дворів. З часом Половиця стала низовинним передмістям Катеринослава, де проживали державні поселяни, частково українці, частково вихідці з Польщі. До 1790 р. до половицької церкви Казанської Богородиці належало 155 дворів і 1450 парафіян обох статей (Макаревський, 2000, с. 149, 150, 157).

У «Споминках про Микиту Леонтійовича Коржа» Олекса Стороженко відмічав, крім міста Нові Кодаки та селища Половиця, ще село Лоцманську Кам'янку, селище Діївку (Дієвку), Сухачівку, Таромське, Старожилу Кам'янку, що напроти Нових Кодаків. Ці населені пункти примикали до округи Катеринослава (Стороженко, 2017, с. 56, 57, 58, 60).

Ф. Макаревський мав дані, що вже у 1704 р. «Балка Козирева» представляла собою заселене запорозьке займище. В 1764 р. урочище Таромське (Тарамське) біля балки Козиревої дістало назву державної військової слободи, населення якої мало свої справи в Новому Кодаку, зокрема придбало там церковну будівлю. В 1794 р. в селі Таромському з'явилася Покровська церква. На місці слободи Лоцманська Кам'янка теж було спочатку стародавнє запорозьке займище. Масове заселення слободи розпочалося в 1770 р. В 1784 р. там поставили молитовний дім, а в 1794 р. освятили Свято-Миколаївську церкву. Найдавнішим запорозьким займищем була місцевість, де згодом виросла слобода Діївка (Дієвка). В 1755 р. там з'явився зимівник Максима Дія – одного з вищих військових старшин. У цій же місцевості засновували зимівники й хутори військової старшини з фортеці Новий Кодак. У 1798 р. Діївка стала державною слободою. Діївці належали спочатку до Свято-Духівської церкви в Нових Кайдаках, а в 1803 р. отримали грамоту на закладку своєї церкви. У 1770 р. виникла правобережна слобода Сухачівка. Ще одним близьким правобережним селом стало Сурсько-Литовське, яке належало до Катеринославського повіту і наприкінці XVIII ст. стало заселятися вихідцями з Білорусі, які в 1803 р. просили дозволу на придбання в Новому Кодаку Свято-Духівської дерев'яної церкви, на що отримали дозвіл у 1805 р. На рубежі XVIII–XIX ст. неподалік від Нового Кодака утворилося село Михайлівка, а недалеко від Половиці – Мандриківка (Макаревський, 2000, с. 266–267, 272, 274, 286, 280, 285, 288; Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 214, 234).

Деякі козацькі поселення утворилися на лівобережжі. З часом вони увійшли до Новомосковського повіту, а згодом інтегрувалися до губернського центру. Однією з найдревніших слобід була Кам'янка (Кам'янка Старожитна), відома ще близько 1596 р. і розташована на лівому березі Дніпра, навпроти Нового Кодака. Близько 1700 р. там вже існувала доволі багатолюдна слобода, а якій в 1750 р. діяла дерев'яна Спасо-Преображенська церква, яка згоріла в 1768 р. У 1777 р. в Кам'янці відкрили нову Преображенську церкву (Макаревський, 2000, с. 427, 430). З часом із Кам'янки виділилася Ломівка. У 1757 р. на лівобережжі Дніпра виникло село Березанівка (Історія Березанівки, 2026). Крім того, на лівому березі Дніпра розташувалася й слобода Мануйлівка-Попівка. В 1740 р. там проживали піддані запорозького Коша, за соціальним статусом – «робітничий народ». У 1790 р. в слободі Мануйлівці-Попівці, що входила до Новомосковського повіту, відкрили службу в церкві Василя Великого (Макаревський, 2000, с. 537, 539). Навпроти Старосамарського ретраншементу розташовувалося стародавнє запорозьке займище, згодом слобода Одиноківка, яка виникла в 1770 р. Наприкінці XVIII ст. цей населений пункт увійшов

до Новомосковського повіту. В 1797 р. був отриманий дозвіл на перенесення в Одиноківку церкви Покрови Пресвятої Богородиці зі Старої Самарі, містечка Богородичного як закритої там для богослужінь. У 1799 р. ця церква була відкрита в Одиноківці (Макаревський, 2000, с. 561–563). Вже в 1756 р. на лівобережжі існувала слобода Чаплі (Репан, Старостін & Харлан, 2008, с. 214).

Як бачимо, в домодерні часи інтегративні зв'язки між лівобережними та правобережними населеними пунктами навкруги Старої Самарі–Новобогородицької фортеці та Нового Кодака, а згодом довкола губернського Катеринослава, ще тільки формувалися. Про сформовану агломерацію в той час вести мову ще складно. Уповільненість інтегративного процесу пояснюється недостатнім рівнем торговельно-економічного поступу, ринкових відносин, транспортної інфраструктури в доіндустріальний період. Це зумовлювало незначний рівень переміщень людей, товарів, послуг. Свою гальмівну роль відігравали застарілі соціальні відносини, адміністративна діяльність громіздкого бюрократичного апарату величезної імперії, провінційність культурного життя тощо. Не останнє значення мали й геополітичні конфлікти, адже Степова Україна була фронтірною зоною, де відбувалася не тільки взаємодія, а й військові зіткнення різних держав. Лише в другій половині XIX – на початку XXI ст. природна інтеграція на основі індустріалізації та модернізації в широкому розумінні цього слова стала важливим чинником об'єднання низки колись розрізнених населених пунктів спочатку в єдиний губернський центр Катеринослав, згодом в обласний центр Дніпропетровськ – Дніпро.

Висновки.

Проблема урбогенезу міста Дніпра має важливе наукове та суспільно-політичне значення, бо в ній фокусуються концепти історичного часу і простору, питання історичної й національної пам'яті, свідомості та ідентичності. Впродовж останніх десятиліть тривали наукові дискусії стосовно дати заснування міста на Дніпрі, критеріїв та особливостей урбогенезу, його етапів. Важливою особливістю історіографічного процесу став поступовий відхід від російського імперського й радянського тлумачення урбогенезу міста й утвердження українського історичного бачення цієї проблеми. Ключовими ґносеологічними підставами для такого переосмислення стало відкриття козацького містечка Стара Самарь дніпровськими археологами на початку XXI ст. та історична реконструкція процесу формування населених пунктів у Дніпровському Надпоріжжі в XVI–XVIII ст. на основі комплексного вивчення писемних, археологічних та картографічних джерел. Наслідком цього стало моделювання Старосамарсько-Новокодацької білінійної та поліцентричної концепції урбогенезу міста Дніпра в XVI–XVIII ст. Теоретико-

методологічною основою такого урбогенетичного дослідження було використання сукупності підходів, як-от: мікро- та макроісторичний, синергетичний, герменевтичний, фронтірний; принципів науковості, комплексності, системності й низки методів: історичного моделювання, історичної ретроспекції, термінологічного аналізу, історичної герменевтики, історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного та синергетичного. Встановлено, що урбогенез Дніпра відбувався під впливом багатьох чинників, а саме: географічного, природно-кліматичного, демографічного, геополітичного, військового, адміністративно-територіального, торговельно-економічного, соціального, духовного та етнокультурного.

Важливою теоретико-методологічною та прикладною проблемою урбогенезу Дніпра стали його початки. За умов нестачі прямих документальних відомостей їх досягнення доцільно здійснювати на основі герменевтичної інтерпретації сукупності непрямих археологічних, історичних, картографічних даних. Такий підхід дає можливість вести мову про зародження міського життя на лівобережжі дніпровських теренів уже на рубежі першої–другої чверті XVI ст., або в 1524–1526 рр. Є підстави вважати, що в той час утворюється пізньосередньовічне козацьке містечко Стара Самарь, яке мало різноманітні прояви міського життя, що з певними перервами поступовості тривало протягом XVI–XVIII ст. Цей населений пункт формувалася на українській козацькій соціальній та етнокультурній основі. Лівобережна урбогенетична лінія знайшла продовження в історії ранньомодерних населених пунктів, насамперед міст-фортець Новобогородицької (Богородицької) кінця XVII–початку XVIII ст. та Старої Самарі XVIII ст. У 1743 р. було підтверджено створення Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини. Зародження урбогенезу на правому березі Дніпра пов'язано з утворенням у 1645–1650 рр. українського козацького містечка Новий Кодак, яке трансформувалося на ранньомодерне місто-фортецю, адміністративний центр Кодацької паланки Війська Запорозького Низового.

Міське життя в зазначених містах-фортецях розвивалося не однолінійно по висхідній, а мало й певні перерви поступовості. Це спричинилося особливими умовами складного процесу урбогенезу на теренах Степової України. Впродовж століть цей край перебував у фронтірній зоні, де діялося міжцивілізаційне зіткнення і взаємодія Війська Запорозького, Гетьманської України, Речі Посполитої, Московського царства/Російської імперії, Кримського ханства, Турецької імперії. Геополітична й військова нестабільність фронтірного регіону позначалася на динаміці урбогенезу, впливало на особливості містобудування в цьому краї з людністю, територією, адміністрацією та судочинством, міським

середовищем, господарством, історичною пам'яттю, культурною ідентичністю, духовно-культурним життям тощо.

В останній чверті XVIII ст. відбувався перехід від ранньомодерного до модерного періоду урбогенезу Дніпра. Російська імперська влада, анексувавши землі колишнього Війська Запорозького Низового, прагнула утвердити нові топоніми, які б стали символами її панування. Це знайшло вияв у топонімічних проєктах Катеринослава I (Кільченського) та Катеринослава II (Дніпровського), які продовжили лівобережну і правобережну лінії урбогенезу Дніпра, мали певний зв'язок із попередніми топонімами. Біліїністський урбогенез міста поєднувалася з поліцентричністю.

Адже, крім містечок/міст-фортець, на дніпровських теренах утворилися українські козацькі поселення: слободи, селища, села : на лівому березі – Березанівка, Кам'янка Старожитна, Мануйлівка-Попівка, Одинківка, Чаплі, а на правому – Половиця, Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Михайлівка, Діївка, Сухачівка, Сурсько-Литовське, Таромське та ін. Інтеграція цих населених пунктів в агломерацію з об'єднанням в єдиний мегаполіс відбувалася на наступних етапах модерного урбогенезу Дніпра, який тривав упродовж XIX – початку XXI ст. Вивчення цього процесу є важливим завданням подальших студій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (2003) / головна ред. кол. П. С. Сохань (голова) [та ін.]; упоряд. тому: Л. С. Гісцова (старш. упоряд.) [та ін.]. Київ, 3, 952.
- Байцар, Андрій (2017). *Бернард Ваповський – перший український професійний географ та картограф*. https://baitsar.blogspot.com/2017/01/blog-post_45.html
- Бинкевич, В. В. & Каменко, В. Ф. (2000). *Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Краеведческий очерк*. Дніпропетровськ: Пороги, 156.
- Бинкевич, В. В. & Каменко, В. Ф. (2008). «... Град ім'ям Пересічень». *Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорозжя*. Дніпропетровськ: «Пороги», 343.
- Болебрух, А. Г. (кер. авт. колект.) та ін. (2001). *Дніпропетровськ: віхи історії*. Дніпропетровськ: Грані, 2001. 256.
- Болебрух, А. Г. (гол. ред.) та ін. (2006). *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані, 596.
- Брехуненко, В. (2002). Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунодефіциту). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ; Нью-Йорк, 7, 10, 413.
- Брехуненко, В. (2011). *Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ, 504.
- Векленко, В. О. (2008). Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.]* / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 31–41.
- Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* Київ: Ін-т істор. України НАН України, 6, 67–90. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/daac8fc1-3194-4046-a864-dc1381a5e333/content>
- Верменич, Я. В. (2004). Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. *Український історичний журнал*, 3, 21–38.
- Верменич, Я. В. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 306. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://history.org.ua/LibriaUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Голуб, Максим (2025). *У Дніпрі пройшов круглий стіл щодо передатування заснування міста*. <https://dp.informator.ua/uk/u-dnipro-proyshov-kruglii-stil-shchodo-peredatuvannya-zasnuvannya-mista>.
- Грибовський, В. В. (2011). Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії. *Січеславський альманах*, 6, 39–65. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://sa.nmu.org.ua/pdf/2011/Gribovskiy.pdf>.
- Дашкевич, Я. Р. Вавричин, М. Г., & Криштолович, У. Р. (2006). *Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст.)*. Київ: ДНВП «Картографія», 208 с. <https://archive.org/details/mapy2006>
- Державний архів Дніпропетровської області (1966–1968). Ф. Р-4540. Оп. 1. Спр. 890. 98 арк. Виписки з документів з історії м. Новомосковськ.
- Джерела з історії Південної України. *Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття* (2009) / упоряд. А. В. Бойко. Запоріжжя, 10, 434.
- Джусов, А. Б. (2005). Історико-краєзнавче дослідження заснування Новомосковська. *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2, 46 – 61.
- Заруба, Віктор (2013). *Фортеця над Кодацьким порогом*. Дніпропетровськ: Ліра, 60.
- Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. *Грabanки* / [упоряд. та перекладач В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. Київ: Вид-во «Дніпро», 2006, 976.
- Історія Березанівки у Дніпрі: колодязь зі сріблом та школа імені місцевого жителя <http://dnepri.info/uk/news/nadniproretrovshchini-zareyestrovano-471-tisyachu-vnutrishno-peremishchenih-osib>
- Історія Русів (1991) / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. Київ: Рад. письменник, 320.
- Кавун, М. Е. (2003). *Походження та рання історія міста Катеринослава*: автореф. дис... канд. іст. наук. : 07.00.01. Дніпропетровськ, 19.
- Кавун, М. Е. (2005). Історико-культурологічна інтерпретація урбанізаційного процесу у контактних зонах (досвід

- модельовання генези та ранньої історії Новомосковська). *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2005, 2, 74 – 90.
- Камеко, В. Ф., & Бінкевич, В. В. (2007). *Городок запорозьких козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя*. Дніпропетровськ: Пороги, 171.
- Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці* (2007) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 1, 108.
- Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці* (2013) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонova. Дніпропетровськ: Вид-во «Ліра», 176.
- Ковальова, І. Ф. (2008 а). Дослідження Богородицької фортеці 2007 року. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 59–62.
- Ковальова, І. Ф. (2008 б). Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини на козацьких часах *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 73–77.
- Ковальова, І. Ф. (2017). До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 28 – 35.
- Козацьке минуле замість імперських міфів: у Дніпрі визначають справжню дату утворення міста. (2025). <https://dnipro.tv/news-dnipro/kozatske-mynule-zamist-imperskykh-mifiv-u-dnipro-vyznachat-spravzhniu-datu-utvorennia-mista>
- Конференція «Деколонізація та проблеми датування міст Південної та Східної України (на прикладі м. Дніпра)». 26.11.2025. <http://uinr.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/konferenciya-dekolonizaciya-ta-problemy-datuвання-mist-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny-na-priklady-m-dnipro>
- Кочергін, І. О. (2005). Козацький період в історії міста Дніпропетровська. *Січеславський альманах* : зб. наук. пр. з іст. укр. козацтва. Дніпропетровськ, 2005, 1, 175–182. <http://hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/fff43662-8f52-4a70-a56d-f44f7824693f/content>
- Макаревський, Ф. (2000). *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии : церкви и приходы прошедшего XVIII столетия* / упоряд. В. Г. Долгополого. Дніпропетровськ: БАТ «Дніпрокнига», 1080.
- Мицик, Ю. А. (1997). *Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.* Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держуніверситету, 176.
- Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця* : [темат. зб.] (2008) / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 168.
- Прато, Б. Джуліана, & Пардо, Італо (2016). Урбаністична антропологія. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 1. 11–43. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://mics.org.ua/wpcontent/uploads/2016/08/04.pdf>
- Репан, О. (2020). Козацька доба в історії міста Дніпра. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія* / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 193–226.
- Світленко, С. (2012). Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 25, 148–164. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Naukovi_zapysky_Zbirnyk_prats_molodykh_vcheny/Tom_25.pdf
- Світленко, С. І. (2010). Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 8, 13–25.
- Світленко, С. І. (2017). До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро, 5, 36–52.
- Сергійчук, В. І. (1991). Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ: Вид-во «Україна», 253.
- Скальковський, А. О. (2003). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького* / передм. та комент. Г. К. Швидько; пер. з рос. Т. С. Завгородньої, Дніпропетровськ: Січ, 678.
- Сосса, Р. І. (2007). *Історія картографування території України: Підручник*. Київ: Либідь, 336. <https://archive.org/details/sossa2007/page/335/mode/2up>.
- Старостін, В. С. (2004). *Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста*. Дніпропетровськ: БАТ «Дніпрокнига», 279.
- Стороженко, О. (2017). *Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа* / вступ. стаття М. Чабана. Дніпро: ЛІРА, 162.
- Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : колективна монографія* (2017) / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ: Видавництво «Фенікс», 438. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.geokiyv.org/pdf/Urban_Ukraine.pdf
- Черкас, Б., & Вашук, Д. (2021). *Східне Пограниччя Європи: Український фронтір у добу пізнього середньовіччя* / упорядк. наук. апарату: С. Блашук, Ю. Грищенко. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 176. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/001696.
- Чирук, С. (2020). Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія* / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 49–79.
- Чорновол, І. (2015). *Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 376.
- Шалобудов, В. М. (2008а). Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці. *Перлини козацького*

- Присамар'я: містечко Самар та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 107–109.
- Шалобудов, В. М. (2008б). Нумізматичні колекції з містечка Самар – Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самар та Богородицька фортеця: [темат. зб.]* / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 87–92.
- Швидько, Г. К. (2001). Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1, 107–121.
- Яворницький, Д. І. (1989). *Історія міста Екатеринослава*. Дніпропетровськ: Промінь, 197.
- Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1, 592.
- Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2, 560.
- Яворницький, Д. І. (1991). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 3, 586.

REFERENCES

- Baitsar, A. (2017). *Bernard Vapovsky – the first Ukrainian professional geographer and cartographer*. https://baitsar.blogspot.com/2017/01/blog-post_45.html
- Binkevych, V. V., & Kameko, V. F. (2008). "... A City Named Peresichen". *Local History Essays on the Landmarks of the Nadporozhye Region*. Dnipropetrovsk: "Porohy", 343.
- Binkevych, V. V., & Kameko, V. F. (2000). *Old Zaporozhian town Samar with transportation. Local history essay*. Dnipropetrovsk: Porogi, 156.
- Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / editors: I. F. Kovaleva (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 31–41.
- Bolebrukh, A. G. (Ed.) et al (2006). *History of the city of Dnipropetrovsk*. Dnipropetrovsk: Grani,
- Bolebrukh, A. G. (head of author.collective) et al. (2001). *Dnipropetrovsk: milestones of history* (2001) / author. collective: [and others]. Dnipropetrovsk: Grani, 596.
- Brekhunenko, V. (2002). Dnipropetrovsk AIDS (Scientific Immunodeficiency Syndrome). *Ukrainian Archeographic Yearbook. New Series*. Issue 7. Vol. 10. Kyiv; New York, 413 – 431.
- Brekhunenko, V. (2011). *Cossacks on the steppe border of Europe: Typology of Cossack communities of the 16th - first half of the 17th centuries*. Kyiv, 504.
- Catalog of antiquities of the late Middle Ages of the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress* (2007) / I. F. Kovaleva, V. M. Shalobudov, V. O. Veklenko. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National un-tu, 108.
- Catalog of late medieval antiquities of the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress* (2013) / I. F. Kovaleva, V. M. Shalobudov, O. V. Kharitonova. Dnipropetrovsk: Publishing house «Lira», 176.
- Cherkas, B., & Vashchuk, D. (2021). Eastern Borderland of Europe: Ukrainian Frontier in the Late Middle Ages / edited by S. Blaschuk, Yu. Hryshchenko. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 176 p. chrome-extension://efaidnbmnmbpcajpcglclefindmkaj/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/001696.
- Chiruk, S. (2020). Criteria for changing the urban chronology and the agglomeration approach to the formation of cities. *Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th–18th centuries: a collective monograph* / ed. by O. Repan; Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: K.I.S., 49–79.
- Chornovol, I. (2015). Comparative frontiers. World and domestic dimension. Kyiv: Kritika, 376.
- Collection of Cossack chronicles. Gustynskiy. Samiyla Velichka. Grabyanki* (2006) / [edited by and translators: V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko]. Kyiv: Publishing house «Dnipro», 976.
- Conference «Decolonization and problems of dating cities of Southern and Eastern Ukraine (on the example of the city of Dnipro)». 11/26/2025. <http://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/konferenciya-dekolonizaciya-ta-problemy-dativannya-mist-pivdennoyi-ta-shidnoyi-ukrayiny-na-prikladi-m-dnipra>.
- Cossack past instead of imperial myths: in Dnipro will determine the true date of the city's foundation. (2025). <https://dnipro.tv/news-dnipro/kozatske-mynule-zamist-imperskykh-mifiv-u-dnipro-vyznachat-spravzhniu-datu-utvorennia-mista>.
- Dashkevych, Y. R. Vavrychyn, M. G., & Kryshchuk, U. R. (2006). *Ukraine on ancient maps (late 15th – first half of 17th century)*. Kyiv: DNPV «Cartography», 208 p. <https://archive.org/details/mapy2006>.
- Dzhusov, A. B. (2005) Historical and local history research on the foundation of Novomoskovsk. *Dnieper region: historical and local history research: collection of scientific works* / ed. col.: S. I. Svitlenko (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 2, 46 – 61.
- History of Berezanivka in the Dnieper: a well with silver and a school named after a local resident* <http://dnepr.info/uk/news/nadnipropetrovshchyni-zareystrovano-471-tisyachu-vnutrishno-peremishchenih-osib>
- History of the Rus* (1991) / trans. I. Drach; introd. by V. Shevchuk. Kyiv: Rad. writer.
- Holub, M. (2025). *A round table was held in Dnipro on the transfer of the date of the city's foundation*. <https://dp.informator.ua/uk/u-dnipro-proyshiv-shchod-peredativannya-zasnuvannya-mista>
- Hrybovsky, V. V. (2011). G.-F. Miller and the liquidation of the Zaporozhian Sich, or on the question of the role of the historian's personality in history. *Sicheslavsky Almanac*, 6, 39–65. <http://Chromeextension://efaidnbmnmbpcajpcglclefindmkaj/http://sa.nmu.org.ua/pdf/2011/Gribovskiy.pdf>

- Kameko, V. F., & Binkevych, V. V. (2007). *The town of the Zaporozhian Cossacks New Kodak. Local history essays about the monuments of Nadporozhye*. Dnipropetrovsk: Porogy.
- Kavun, M. E. (2003). *The origin and early history of the city of Katerynoslav*: author's abstract. dis candidate of historical sciences: 07.00.01. Dnipropetrovsk, 19.
- Kavun, M. E. (2005). *Historical and cultural interpretation of the urbanization process in contact Zones* (experience in modeling the genesis and early history of Novomoskovsk). *Dnieper region: historical and local history research: collection of scientific works* (2005) / ed. by col. : S. I. Svitlenko (ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, 2, 74–90.
- Kochergin, I. O. (2005). The Cossack period in the history of the city of Dnipropetrovsk. *Sicheslavsky almanac: collection of scientific. pr. from the history of the Ukrainian Cossacks*. Dnipropetrovsk, 1, 175–182. <http://hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/fff43662-8f52-4a70-a56d-f44f7824693f/content>
- Kosh Archives of the New Zaporozhian Sich. Corpus of Documents 1734–1775* (2003) / editor-in-chief col. P. S. Sokhan (head) [et al.]; editor-in-chief of the volume: L. S. Histsova (senior editor) [et al.]. Kyiv, 3, 952.
- Kovaleva, I. F. (2008 a). Research of the Bogoroditskaya fortress in 2007. *Pearls of the Cossack Prysmar 'ye: the town of Samar 'ye and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / ed.: I. F. Kovaleva (res. ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 59–62.
- Kovaleva, I. F. (2008 b). The place of Samara in the system of monuments of the Dnieper region of the Cossack times. *Pearls of the Cossack Prysmarya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / editors: I. F. Kovaleva (responsible editor) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 73–77.
- Kovaleva, I. F. (2017). To the question about the founding of the Cossack town of Samar. *Dnieper region: historical and regional research: coll. of science works* / ed. number : S. I. Svitlenko (rep. ed.) and others. Dnipropetrovsk: «Grania» publication, 28 – 35.
- Makarevsky, F. (2000). *Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav diocese: churches and parishes of the late XVIII century* / edited by V. G. Dolgopolo. Dnipropetrovsk: Dniprokynga OJSC, 1080.
- Mytsyk, Yu. A. (1997). *Cossack region: essays on the history of Dnipropetrovsk region in the 15th–18th centuries*. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk State University, 176.
- Pearls of the Cossack Prysmar 'ye: the town of Samar 'ye and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* (2008) / I. F. Kovaleva (res. ed.) et al. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 2008, 168.
- Prato, G., & Pardo, I. (2016). Urban anthropology. City: history, culture, society. *E-journal of urban studies*, 1, 11–43. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://mics.org.ua/wpcontent/uploads/2016/08/04pdf>
- Repan, O. (2020). Cossack era in the history of the city of Dnipro. *Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th–18th centuries: a collective monograph* / edited by O. Repan; Ukrainian Institute of National Memory. Kyiv: K.I.S., 193–226.
- Serhiychuk, V. I. (1991). *In the Name of the Zaporozhian Army: Ukrainian Cossacks in International Relations of the 16th – Mid-17th Centuries*. Kyiv: Publishing House «Ukraine», 253.
- Shalobudov, V. M. (2008 a). New finds of 17th-century coins on the territory of the Bogoroditskaya fortress. *Pearls of the Cossack Prysmarya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / edited by I. F. Kovaleva (responsible editor) and others. Dnipropetrovsk: Dnipropetr. Nat. University, 107–109.
- Shalobudov, V. M. (2008 b). Numismatic collections from the town of Samar - the Bogoroditskaya fortress. *Pearls of the Cossack Prysmarya: the town of Samar and the Bogoroditskaya fortress: [thematic collection]* / ed.: I. F. Kovaleva (res. ed.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 87–92.
- Shvydko, G. K. (2001). Search for truth (to the initial history of the city of Dnipropetrovsk). *Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures: collection of scientific works ed. col.: S. I. Svitlenko (res. ed.) et al.* Dnipropetrovsk: Publishing house of Dnipropetrovsk National University, 1, 107–121.
- Skalkovsky, A. O. (2003). *History of the New Sich, or the Last Kosh of Zaporozhye* / preface and commentary by G. K. Shvydko; trans. from Russian by T. S. Zavgorodnia, Dnipropetrovsk: Sich, 678.
- Sossa, R. I. (2007). *History of mapping the territory of Ukraine: Textbook*. Kyiv: Lybid, 336. <https://archive.org/details/sossa2007/page/335/mode/2up>
- Sources from the history of Southern Ukraine. Descriptions of Steppe Ukraine in the last quarter of the 18th – early 19th centuries* (2009) / edited by A. V. Boyko. Zaporizhzhia, 10, 434.
- Sources from the history of Southern Ukraine. Descriptions of Steppe Ukraine of the last quarter of the XVIII – early XIX centuries* (2009) / edited by A. V. Boyko. Zaporizhzhia, 10, 432.
- Starostin, V. S. (2004). *The Capital of the Steppe Land. Dnipropetrovsk. Essays on the History of the City*. Dnipropetrovsk: Dniprokynga OJSC, 279.
- State Archives of Dnipropetrovsk Region (1966–1968). F. R-4540. Op. 1. File 890. 98 sheets. Extracts from documents on the history of the city of Novomoskovsk.*
- Storozhenko, Oleksa (2017). *Memories of Mykyta Leontiyovych Korzh* / introductory article by M. Chaban. Dnipro: LIRA, 162.
- Svitlenko, S. (2012). The problem of urban genesis of Dnipropetrovsk: historiographic traditions and innovations. *Scientific notes. Collection of works of young scientists and postgraduates* / Institute of Ukrainian archaeography and source studies named after M. S. Hrushevskiy of the NAS of Ukraine. Kyiv, 25, 148–164. http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Naukovi_zapyskyZbirnyk_prats_molodykh_vcheny/Tom_25.pdf
- Svitlenko, S. I. (2010). Urban genesis of Dnipropetrovsk: features of the process in pre-modern times. *Dnieper region: historical and local history studies: collection of scientific works* / ed. col.: S. I. Svitlenko (ed.) Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetr. National University, 8, 13–25.
- Svitlenko, S. I. (2017). On the problem of the chronology of the city of Dnipro. *Dnieper region: historical and local history studies:*

- collection of scientific works / ed. col.: S. I. Svitlenko (ed.) and others. Dnipro, 15, 36–52.
- Urbanistic Ukraine: at the Epicenter of Spatial Changes: A Collective Monograph (2017) / edited by K. Mezentssev, Ya. Oliynyk, N. Mezentsseva. Kyiv: Phoenix Publishing House, 438. http://chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.geokiyiv.org/pdf/Urban_Ukraine.pdf
- Veklenko, V. O. (2008). Analysis of cartographic materials for historical toponyms of Lower Samaria. *Pearls of the Cossack Prysamaria: the town of Samar and the Mother of God fortress: [theme. coll.]* / edited by: I.F. Kovaleva (res. editor.) and others. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetr. National Univ., 31–41.
- Vermenych, Ya. (2012). Borderland as a socio-cultural phenomenon: spatial dimension. *Regional history of Ukraine: collection of scientific articles*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 6, 67–90. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/daac8fc1-3194-4046-a864-dc1381a5e333/content>
- Vermenych, Ya. V. (2004). Theoretical and methodological problems of historical urbanism. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 21–38.
- Vermenych, Ya. V. (2011). *Historical urbanism in Ukraine: theory of urban studies and chronology methodology*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 306. <http://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Yavornytsky, D. I. (1989). *History of the city of Ekaterinoslav*. Dnepropetrovsk: Promyn, 197.
- Yavornytsky, D. I. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 volumes / editors: P. S. Sokhan (chairman) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 1, 592.
- Yavornytsky, D. I. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 vols. / ed.: P. S. Sokhan (head) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 2, 560.
- Yavornytsky, D. I. (1991). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 vols. / ed.: P. S. Sokhan (head) and others. Kyiv: Nauk. Dumka, 3, 586.
- Zaruba, V. (2013). *Fortress over the Kodak Rapids*. Dnipropetrovsk: Lira, 60.